

BIBLIOTEKOS LIETUVOJE XIX a. PIRMOJOJE PUSĖJE

M. LUKSIENE

Siekiant susidaryti apypilnį švietimo vaizdą kuriuo nors laikotarpiu, būtina žinoti, kuriais keliais plito knyga visuomenėje, kaip giliai ji prasisiskverbdavo į kiekvieną socialinį sluoksnį, koks buvo jos turinys ir kiek ji prisidėjo prie pažangos. Visi šie klausimai platūs ir mūsų literatūroje dar palyginti nedaug tenagrinėti. Nesiimant jų kiek nuodugniau tirti, šiame straipsnyje bandoma pasėkti bendriausiais bruožais, kokia buvo knygos platinimo Lietuvoje padėtis nuo XIX a. pradžios ligi 1863 m. sukilimo, pagrindinį dėmesį skiriant mokyklų bibliotekoms, ypač jų fondams, kitas bibliotekas, pvz., vienuolynų, tik paliečiant, o daugelį kitų klausimų (knygų kainų, tiražų, draudžiamos literatūros iš užsienio prasisiskverbimo, bibliotekų katalogavimo metodų ir t. t.) net nekludant.

Medžiaga imta iš Vilniaus, Kauno, Leningrado archyvų, VVU Mokslinės bibliotekos Rankraščių skyriaus, LTSR Valstybinės respublikinės bibliotekos fondų ir iš spausdintų šaltinių, vengiant kartoti plačiau žinomus mūsų spaudoje faktus. Todėl neproporcingai mažai pagal svarbą teskiriama straipsnyje vietos tokioms reikšmingoms mūsų krašto bibliotekoms, kaip universiteto ir bibliotekai prie Archeologinio muziejaus, apie kurias jau apščiau rašyta.

XIX a. pirmojoje pusėje iš trijų bibliotekų tipų — viešųjų, uždaryjū ir privačių — didžiausią lyginamąjį svorį turėjo uždarosios, prie kurių priskiriamos mokyklų, įvairių draugijų ir vienuolynų bibliotekos. Jų uždaramo nuo visuomenės laipsnis nevienodas, jos tarnavo didesniai ar mažesniai skaitytojų ratui.

Mokyklų bibliotekos XIX a. pirmajame ketvirtyje. Mokyklą galėjo lankyti beveik visi socialiniai sluoksniai, ir per ją knyga turėjo progos pasiekti ir mokinio šeimą — vadinasi, ir platesnę visuomenę. Mokykla parūpindavo mokiniams ir mokytojams vadovėlių. Be to, vidurinės mokyklos turėjo bibliotekas. Yra žinių, kad jau pačioje XIX a. pradžioje kai kurios iš jų buvo atdaros viešam naudojimui. Tai rodo J. Kosakovskio, Gardino mokyklos direktoriaus, paaukojusio 1000 tomų biblioteką Vydžių mokyklai, testamentas (1804.X.21), kuriame statomos sąlygos, kad biblioteka būtų amžinai prie mokyklos ir, šiai keliantis į kitą vietą, būtų keliama kartu su ja, kad nė viena knyga nebūtų išsinešama iš bibliotekos patalpos, ir kad ja galėtų naudotis ir mokiniai, ir miestelio gyventojai¹.

Mokyklų išsidėstymas visam krašte buvo palyginti tolygus, jos nebuvo susikcentravusios tik didesniuose miestuose. XIX a. pirmajame

¹ LTSR Centrinis valstybinis istorinis archyvas (toliau — CVIA), f. 567, ap. 2, b. 118, l. 1—3.

ketvirtyje daugumą mokyklų Lietuvoje laikė vienuoliai (iš pradžių tebuvo 1, paskui 3 akademinės-pasaulietinės vidurinės mokyklos Vilniaus gub.), todėl vienuolynų ir mokyklų bibliotekos būdavo dažnai neatskiriamos. Kadangi visos mokyklos buvo pavaldžios universitetui, tai vienuolynai kartais formaliai skirdavo knygas, kurios tarnavo mokyklai, o kurios pačiam vienuolynui. Pavyzdžiui, 1816 m. ataskaitose Dotnuvos, Raseinių, Vydžių, Zem. Kalvarijos apskritinės mokyklos rašo neturinčios mokyklų bibliotekų, o tik vienuolynų bibliotekas²; Troškūnų mokyklos ataskaitoje 1803 m. taip pat pažymima, kad atskiros bibliotekos mokykla neturi ir kad tuo tarpu nupirkta 125 knygų mokytojams iš vienuolyno³.

Dėl viso to šiandien sunkiau yra tiksliai nustatyti to meto mokyklų bibliotekų dydį. Kražių vidurinė mokykla 1803 m. turėjo 3264 knygas⁴, Kauno apskritinė 1803 m.— apie 1000⁵ (1805 m. ji turėjo 1075 knygas⁶), Vydžių — taip pat apie 1000 (Kosakovskio paaukotos 1804 m.)⁷, Barūnų (1803 m.) — 285 kn.⁸, Kaltinėnų — 62⁹; Raseiniuose vizitatorius J. Chodzka 1822 m. terado 102 knygas¹⁰, panašią padėtį jis konstatavo ir Dotnuvos bei Troškūnų bibliotekose. Seinų vaivadinėje (prilygstančioje gimnazijai) 1826—1827 m. m. tebuvo 1062 t.¹¹

Universitetas, tvarkydamas vidurines mokyklas, stengėsi paveikti ir jų bibliotekų komplektavimą. Bet kadangi vienuolynų mokyklos finansiškai nuo universiteto nepriklausė, o patys vienuolynai XIX a. pirmojoje pusėje aiškiai smuko, tai sunku buvo priversti juos skirti daugiau lėšų knygoms, ypač naujoviškoms. Visų mokyklų vienuoliai ataskaitose skundėsi lėšų trūkumu. Universitetui pasiūlius įsigyti šią ar kitą knygą, atsakydami nuolatos jie teisindavosi pinigų stoka. Antai Telšių mokykla atrašė 1817 m. universitetui, kad siūlomą Lindės žodyną jie mielai imtų veltui, bet pirktis neturi iš ko¹².

Nežiūrint į tai, vis dėlto ir vienuolynų mokyklų bibliotekos pamažu gausėjo, plėtėsi knygų turinys, vis daugiau atsirasdavo pasaulietinių veikalų. Tačiau universiteto kultūrinė politika veiksmingiausiai galėjo būti vykdoma tik tose mokyklose, kurios finansiškai jam priklausė, t. y. akademinėse. Ne visų mokyklų bibliotekų augimo tempai buvo vienodi. Jie priklausė ne tik nuo finansinės mokyklos padėties, bet ir nuo mokytojų paruošimo, jų išsilavinimo lygio: kur būdavo daugiau baigusių universitetą ar studijavusių jame, ten savaime ir intelektualinis aktyvumas buvo didesnis, o drauge ir interesas knygai gilesnis. Nemaža reikšmės turėdavo ir atskiri mokytojai, pvz., A. Mickevičius, mokytojaudamas Kaune, išrašydino apščiui grožinės literatūros ir estetikos knygas¹³.

Vienuolynų mokyklų bibliotekų augimo tempus rodo iš dalies Barūnų mokykla. 1803 m. ji turėjo 285 knygas, o 1823 m.— 765¹⁴, tame tarpe 59 fizikos, matematikos ir gamtos mokslų knygas, 27 poezijos (be antikos,

² CVIA, f. 567, ap. 2, b. 530, l. 86, 89, 92, 93.

³ Ten pat, b. 55, l. 113.

⁴ Ten pat, l. 183; plg Abramavičius V. M. Brenšteinas apie senąją Kražių biblioteką.—Bibliotekininkystė ir bibliografija“, t. II, V., 1963, p. 82.

⁵ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 91.

⁶ Pinchas Kon. Z lat nauczyielskich A. Mickiewicza.—„Ateneum wileńskie“, 1929, t. VI, p. 160.

⁷ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 118, l. 1—3.

⁸ Ten pat, b. 55, l. 88.

⁹ Ten pat, l. 141.

¹⁰ VVI MB Rankr. sk. f. KC. b. 515.

¹¹ Rocznik Instytutów Religijnych i Edukacyjnych w Królestwie Polskiem. Warszawa, 1827, p. 318.

¹² CVIA, f. 567, ap. 2, b. 597, l. 96.

¹³ Pinchas Kon., p. 160—162.

¹⁴ TSRS Centrinis valstybinis istori is archyvas Leningrade (toliau — CVIA Leni grade), f. 824, ap. 2, b. 154, l. 53—76.

tik I. Krasickio ir J. Niemcevičiaus kūriniai), 19 medicinos knygų, 40 gramatikų ir žodynų; daugiausia leidinių buvo lotynų ir lenkų kalbomis, o rusų, vokiečių, italų ir graikų kalbomis — 68 ir viena vienintelė lietuviška knyga — „Ewangelie Polsko-Litewskie“¹⁵.

Laikotarpio pradžioje visų mokyklų bibliotekos naudojosi vienuolynų sukomplektuotomis knygomis, o vėliau jos ėmė plėstis ir keistis. Įdomiausias ir vaizdingiausias toks pavyzdys gali būti Kražių mokyklos biblioteka. Pirmajame amžiaus ketvirtyje ji buvo didžiausia ir turtingiausia iš visų mokyklų bibliotekų. Pradėta komplektuoti, įsikūrus tenai kolegijai (1619), o 1803 m. inventoriniame bibliotekos sąrašė¹⁶, kaip jau minėta, sužymėta 3264 egz. knygų. Daugiausia knygų joje buvo XVII a. — 834 pavadinimai; XVIII a. — 494, ir XVI a. — 350, vienoje knygoje pažymėta 1427 m. data¹⁷. Leidimo vietos atžvilgiu daugumą knygų sudaro Vakarų Europos leidiniai (tiksliai nustatyti pagal metus ir leidimo vietą iš katalogo negalima, nes ne visur jie pažymėti): Vilniaus leidinių — 251 pavadinimas, Kelno (Colonia) — 247, Antverpeno — 117, Krokuvos — 90, Varšuvos — 85, Lijono (Lugdunumo)¹⁸ — 67, Romos — 52, Bazelio — 48, Venecijos — 41, Paryžiaus — 33, Vienos — 20 ir t. t.

Lotyniškame inventoriniame sąrašė knygos suskirstytos skyriais pagal turinį ir, be to, atskirai išskirtos pagal kalbas.

Kaip ir visose senesnėse bibliotekose, Kražiuose vyravo lotyniškos knygos. Turinio atžvilgiu tikiybines knygos nustelbė pasaulietines, tačiau atskiri skyriai (nors ir ten pasitaiko tikiybinių knygų), buvo pasaulietiniai: „Politici“ — 98 knygos, „Mathematici“ — 89, „Juris periti“ — 89, „Philosophi“ — 154, „Medici“ — 16, „Gramatici“ — 74 (jų tarpe vyrauja žodynai), „Historici profani“ — 157, „Philologi“ — 29¹⁹. „Teisės“ ir „Pasaulietinių istorikų“ skyriuose nemaža dalykų, kurie lietuviškai Lietuvos — Lenkijos gyvenimą: seimų nutarimų, konstitucijų, daugelio žymesniųjų Žečpospolitos istorikų veikalų²⁰.

Poezijos ir retorikos skyriuose vyravo romėnų autoriai: Virgilijus, Ovidijus, Terentijus, Plautas, Horacijus, Juvenalas, Seneka, Ciceronas, Lucrecijus ir t. t. Iš Lietuvoje lotyniškai rašiusių randame K. Sarbievijaus lyriką ir poemas, K. Kojalavičiaus panegirikas („Panegirici Heroum varia...“, 1668?), retorikos teoretikus Z. Liauksminą („Praxis Oratoriae“, Brunsbergas, 1648)²¹ ir K. Kojalavičiaus „Retorika“ („Institutionum rhetoricarum“..., Vilnius, 1645?)²². Prancūzų klasicizmo autorių, kaip antai Bualio, dar nepasitaiko. Lenkų poetų terandame J. Kochanovskį, S. Tvardovskį ir kelis mažai težinomus, — vadinas nei mokykloje, nei pačių vienuolių tarpe plačiau lenkų literatūra dar nesidomėta. Paminėtina tiesiog su Vilniaus moksleivių gyvenimu susijusi knyga (ar rankraštis?) anonimo „Mowy Młodzi w Szkołach Wileńskich“, Vilnius, 1734²³.

Bibliotekos komplektavimui neabejotinai turėjo įtakos reakcinė jėzuitų ideologija. Atskiru skyrium (Controversistae) išskirti polemniai jėzuitų

¹⁵ CVIA Leningrade. f. 824, ap. 2, b. 154, l. 55.

¹⁶ Sąrašė nėra inkunabulų, kurie surašyti, keliant Kražių gimnaziją į Kauną ir kurių negalėjo įsigyti Kražių mokykla XIX a. Šios senosios knygos galėjo būti karmelitų, perėmusių jėzuitų kolegiją, nuosavybė, bet tokiu atveju, keldamiesi į Kolainius 1817 m., jie galėjo jas pasiimti.

¹⁷ Zr. plačiau Abramavičius V. M. Brenšteinas apie senąją Kražių biblioteką. — „Bibliotekininkystė ir bibliografija“, t. II, V., 1963, p. 82; Lebedys J. Simonas Stanevičius. V., 1955, p. 296—297. Stengiamasi nebekartoti minimų faktų, o tik papildyti.

¹⁸ Tuo metu taip pat vadinamas ir Leidenas, pridodant žodį „Batavorum“.

¹⁹ CVIA. f. 567, ap. 2, b. 55, l. 182.

²⁰ Zr. plačiau V. Abramavičiaus str.

²¹ CVIA. f. 567, ap. 2, b. 55, l. 163, 167, 168, 170.

²² Ten pat.

²³ Ten pat, l. 167.

ir kitų vienuolių ordinų leidiniai prieš reformaciją (187 tomai). Ten pat yra knygų, nušviečiančių ir priešininkų religines pažiūras, tačiau pasigendame lietuviškų reformatų bei protestantų spaudinių.

„Filosofų“ skyriuje vyrauja Aristotelio, Tomo Akviniečio veikalai ir ypač gausu įvairių jų komentavimų (daugiausia Aristotelio). Iš renesanso ir šviečiamosios epochos autorių itin nedaug: pvz., Dekartas (Cartesii Omnia Opera, 1686), Kampanela (Campanelli de Sensu Rerum et Magia, Frankofurti, 1620)²⁴. Filosofinių knygų skyriuje sudėtos gamtos, matematikos, astronomijos ir fizikos knygos — visos jos tesiekia XVIII a. vidurį. Jų tarpe nėra nei Koperniko, nei Niutono.

Sis knygų rinkinys Kražiuose, turtingas ir palyginti įvairus XVII ir XVIII a. žmogui, jau XIX a. skaitytojo patenkinti nebegalėjo. Jis buvo pernelyg humanitarinio profilio ir kone visai neatspindėjo XVIII a. antrosios pusės Europos minties laimėjimų, — jame vyravo reakcinės krypties knygos. Vis dėlto ir tokia biblioteka teikė galimybių mokytojams ir mokiniams gerai susipažinti su antikine literatūra, su istoriniais Lietuvą ir Lenkiją liečiančiais veikalais, ir joje skaitytojai galėjo rasti kad ir skurdų, bet šiekį tokį lietuviškų knygų rinkinį.

Amžiaus pradžioje, kol Kražių mokykla buvo karmelitų rankose (ligi 1817 m.), biblioteka nelabai gausėjo²⁵. Perėmus Kražių mokyklą universitetui, padėtis pasikeitė. Ji dabar buvo po Vilniaus gimnazijos ir Kauno apskritinės trečioji akademinė mokykla Lietuvoje.

Iš 1817—1825 m. Kražių gimnazijos išlaidų ir pajamų knygų²⁶ matyti, kad kiekvieną mėnesį universitetas siunčia Kražiams knygas. Pirmausia buvo komplektuojami naujausi gamtos, fizikos ir matematikos veikalai, kurių ypač trūko bibliotekoje, daugiausia orientuojantis į prancūzų ir vokiečių leidinius. Antai 1818 m. lapkričio mėn. universitetas siunčia J. B. Bijo (Biot) „Précis élément de Physique abrégé“, 2 t. (vėliau išversta į lenkų kalbą), E. G. Fišerio (vertimas iš vokiečių kalbos) „Fizyka mechaniczna“, A. Sniadeckio „Chemija“ (lenkiškai), 2 t., S. Jundzilo „Zoologija“, 3 t.; ir „Botanika“²⁷; 1818 m. gruodžio mėn. — Puazono (Poison) „Traité de Méchanique“, 2 t., J. B. Bijo „Physique expérimentaire“, 4 t., Liberio „Fizika“, 3 t.²⁸; 1819 m. rugsėjo mėn. — J. L. Kiuvjė (Cuvier) „Règne animal“²⁹; 1822 m. rugsėjo mėn. — Mirbel „Eléments de physiologie végétal“, 3 t., P. Laplaso (Laplace) „Essais des probabilités“, J. Lagranžo (Lagrange) „Leçons sur le calcul des fonctions“, J. Sniadeckio „Trigonometrija“ ir kt.³⁰

Be tikslųjų mokslų, trūko bibliotekai ir naujųjų visuomeninio turinio knygų. Universitetas jų daug neišrašydavo, o parinkdamas orientuodavosi daugiau į XVIII a. korifėjus: 1819 m. gruodžio mėn. siunčiama H. Storcho „Politinė ekonomija“, Š. Monteskjė veikalų 6 t.³¹, 1823 m. — Z. Ž. Ruso raštų 24 t., E. Kondiljako „Traité des sensations“ 2 t.³² ir t. t.

²⁴ Randama dar „Baeonis de Mirabilibus Mundi“, Paryžius, 1542, — gal čia klaidingai užrašytas Rodžero Bekono (Bacon Roger, 1214—1294) veikalas „De Mirabile Potestate Artis et Naturae“?

²⁵ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 298, l. 8. Sakoma, kad ligi 1811 m., be vadovėlių, naujomis knygomis biblioteka nebuvo papildoma.

²⁶ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 626. Plg.: Lebedys J., Simonas Stanevičius, V., 1955, p. 69—70.

²⁷ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 626, l. 51, 52.

²⁸ Ten pat, l. 54.

²⁹ Ten pat, l. 94.

³⁰ Ten pat, l. 261.

³¹ Ten pat, l. 107.

³² Ten pat, l. 290.

Universitetas taip pat parūpindavo bemaž visų savo profesorių leidinių, taip pat vieną kitą didaktikos bei pedagogikos veikalą iš užsienio. Grožinei literatūrai tuo laikotarpiu didesnio dėmesio neskirta, ji buvo laikoma antraeilium dalyku, bet vis dėlto neohelenistinės pakraipos universiteto atstovai negalėjo neiškęsti nepasiektą Eschilo, Aristofano komedijų, Anakreono dainų³³, — viso to trūko Kražių mokyklai. Antra vertus, reikėjo papildyti biblioteką ir lenkų literatūros kūriniams, kurių taip pat buvo didelis stygius: dar 1818 m. spalio mėn. universitetas pasiuntė 10 t. I. Krasickio raštų³⁴, vėliau siuntė pasirodancius literatūros istorijos vadovėlius bei šiaip grožinius veikalus.

Per 23 metus (nuo 1803 ligi 1826—1828 m.) Kražių mokyklos biblioteka išaugo nuo 3264 t. ligi 4809 t.³⁵, t. y. 1545 t. Nors nėra tikslių žinių apie visų mokyklų bibliotekų fondų augimą, bet iš turimų duomenų tenka spręsti, kad Kražių biblioteka didėjo sparčiausiai. Ji žymiai keitėsi ir knygų turinio požiūriu: 1826/1827 m. iš fizikos-matematikos srities buvo jau 411 knygų, moralės (daugiausia tikiybinių knygų) ir teisės — 2822, istorijos-geografijos — 462, literatūros — 773, filologijos — 219, atlasų — 5, rankraščių — 6, estampų — 105³⁶. Lyginant su 1803 m. katalogu (nors skirstymas ne visai sutampa), ypač ryškėja tai, kad gausėjo gamtos mokslų knygų. Kalbiniu požiūriu žymiai padaugėjo lenkiškų bei prancūziškų knygų ir atsirado, nors ir nedaug, rusiškų.

Kiek kitoks vaizdas buvo Padubysio bibliotekoje. 1823 m. Padubysio mokykla ir vienuolynas turėjo 642 veikalus (859 t. ir 20 rankraščių)³⁷. Knygos buvo suskirstytos skyriais. I skyrių sudarė „šventraščiai, teologijos nutarimai bei konstitucijos ir kt.“ — 88 pavadinimai (112 t.), jų tarpe 3-lietuviškos³⁸. Šalia tikiybinių knygų daugiausia lotyniškų, tame skyriuje buvo ir pasaulietinio turinio veikalų (Lietuvos statutas, „Prawo pospolite Królestwa Polskiego“, „O przywróceniu dawnego rządu w Polsce“, „Konstytucya Rzeczypospolitey Francuskiej“, H. Stroinovskio „Nauka prawa przodzonego...“ ir kt.)³⁹; II, „asketinių“ knygų, skyriuje — 62 pav. (68 t.); III, „istorinių knygų, šventųjų ir garsiųjų žmonių gyvenimų“, skyriuje — 89 pav. (129 t.), jų tarpe tik keletas religinių, tačiau nė vieno Lietuvos istorijos ar ją liečiančio veikalo; jame apstu knygų iš antikos istorijos, be to, yra Amerikos, Šveicarijos, Švedijos ir kitų šalių praeitį nušviečiančių leidinių. IV, „filosofijos, fizikos, matematikos ir kt.“ knygų, skyriuje — 90 pav. (113 t.); čia daugiausia sukomplektuota vadovėliai, jų tarpe 2 t. A. Sniadeckio „Chemijos“, S. B. Jundzilo gamtos veikalai, keletas praktinio ūkininkavimo knygelių, ir kt. V, „gramatikų ir žodynų“, skyriuje — 61 pav. (68 t.), jų tarpe vienintelė lietuviška knyga — K. Sirvydo žodynas⁴⁰. VI skyrius skirtas rusiškoms knygoms: 27 knygos ir 21 žurnalo numeris — iš viso 58 vienetai (jų tarpe keletas vadovėlių, apskčiai įvairių švietimo vadovybės potvarkių, bet nė vieno rusų rašytojo veikalo). VII, „retorinių knygų, laiškų ir įvairių rašytojų knygų“, skyriuje — 78 pav. (98 t.), daug iškalbos vadovėlių, šalia jų yra antiikinųjų ir lenkų senųjų bei XVIII a. rašytojų kūrinių, kalbos seimuose, universiteto profesorių ir kitų mokslo veikėjų kalbos iškilmių progomis (E. Grodeko, F. N. Golianskio, G. Pirmovičiaus ir t. t.). Greta lotyniškų

³³ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 626, l. 114.

³⁴ Ten pat, l. 48.

³⁵ Ten pat, b. 2259, l. 106; žr. taip pat Lebedys J. Simonas Stanevičius, p. 296.

³⁶ Ten pat, b. 2259.

³⁷ CVIA Leningrade, f. 824, ap. 2, b. 157.— Padubysio vienuolyno inventoriinės knygos.

³⁸ CVIA Leningrade, f. 824, ap. 2, b. 157, p. 13.

³⁹ Knygų leidimo metai kataloge nepažymėti.

⁴⁰ CVIA Leningrade, f. 824, ap. 2, b. 157, p. 21.

ir lenkiškų knygų randama nedaug prancūziškų, jų tarpe N. Bualio veikalai ir keletas prancūziškų skaitinių (autorai nepažymėti). Specialiai jaunimui skirtų tėra lenkiškas J. H. Kampės „Naujojo Robinzono“ vertimas, F. Fenelono „Telemacho nuotyčiai“ ir dar keletas knygų⁴¹. VIII, „Poezijos, komedijų ir tragedijų“, skyriuje — 89 pav. (113 t.). Čia yra Virgilijaus „Bukolikos“, „Georgikos“, „Eneida“, lotynų ir lenkų kalbomis Ovidijaus Nazono „Metamorfozės“, Juvenalo ir Persėjaus satyros (lotyniškai), Terencijaus komedijos ir kt. Graikų autorių visai nematyti. Iš prancūziškų knygų — Voltero „Henrijada“, Rasino „Berenika“ ir Liafonteno pasakėčios, o lenkų literatūros gana didelis XVIII a. rašytojų rinkinys: visi I. Krasicko veikalai, F. Karpinskio, J. Niemcevičiaus, J. Bohomoleco kūriniai, iš senųjų — J. Kochanovskio veikalai, tačiau pasigendama XIX a. literatūros atstovų. Vokiečių literatūros tėra kelios A. Kocbiu komedijos. Paskutiniame, IX, „pamokslų ir moralinių knygų“, skyriuje — 60 pav. (100 t.). Tai grynai tikybinės knygos; iš jų minėtini čia kiek platesnio visuomeninio turinio M. Karpavičiaus pamokslai — „Kazania pogrzebowe“⁴².

Padubysio biblioteka anaip tol nebuvo viena iš labiausiai atsiliekančių, priešingai, pasaulietinių knygų atžvilgiu ji priskirtina prie geresniųjų vienuolynų laikomų mokyklų bibliotekų. Padubysio mokyklą laikė bazilijonai, kurie XIX a. pradžioje buvo palyginti labiau išsimokslinę ne kitų ordinų vienuoliai. Bibliotekos inventORIZACIJOS metu 1823 m. iš Padubysyje buvusių septynių vienuolių šeši buvo mokėsi Vilniaus universitete teologijos fakultete ir tik vienas, 64 metų, tebuvo baigęs vienuolyno mokslus⁴³.

Jau iš poros mokyklų bibliotekų fondų apžvalgos matyti, kad didelę knygų dalis besimokančiam jaunimui buvo netinkama, kai kurios — tetrinčios mokslinės vertės specialistams, o kitos ir visai pasenusios. Kai kurių akademinų mokyklų vadovai, kaip antai Kauno apskritinės mokyklos vedėjas Laurynavičius, siūlė atsikratyti senienomis, atiduodant kitoms institucijoms visas su mokymu tiesiog nesusijusias knygas, kad jos vietos neužimtų⁴⁴. Universitetas, matyti, nežiūrėjo taip siaurai į mokyklų bibliotekų paskirtį ir to pasiūlymo neparėmė.

Visose bibliotekose trūko pedagoginių knygų. Be to, XIX a. pirmajame ketvirtyje dar maža kas kreipė dėmesį į vaiko amžiu pritaikytą literatūrą. Reikia pastebėti, kad pirmieji vaikų literatūros vertimai į lenkų kalbą tepasirodė XVIII a. pabaigoje; o pirmieji originalūs lenkiški vaikų literatūros leidiniai datuojami tik 1808 m.⁴⁵

Parapinės mokyklos XIX a. pirmajame ketvirtyje paprastai bibliotekėlių neturėdavo arba labai nežymias, — daugiausia jos įsigydavo vadovėlių. Išimtį sudarė Kretingos ir Joniškėlio mokyklos. Kretingos mokykla Edukacinės komisijos metu buvo vidurinė, o nuo 1793 m. — parapinė, iš pradžių 3-jų, paskui 2-jų klasių (4 mokslo metų). Pats Kretingos vienuolynas buvo senas, 1842 m. jo bibliotekoje buvo 752 knygos⁴⁶. Bet mokykla, kaip pažymi vizitatorius 1811 m., turėjo tik vadovėlių, o vienuolyno knygynu nesinaudojo, nes nebuvo tinkamas⁴⁷.

⁴¹ CVIA Leningrade, f. 824, ap. 2, b. 157, p. 23—25.

⁴² Ten pat, p. 28.

⁴³ Ten pat, p. 34.

⁴⁴ CVIA, f. 547, ap. 2, b. 530, 1816 m., l. 96.

⁴⁵ Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. II, [Vilnius], 1937, p. 17—18.

⁴⁶ Radziszewski F. Wiadomość historyczno statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. Kraków, 1875, p. 34.

⁴⁷ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 290, l. 5.

Joniškėlio mokykla 1833 m. teturėjo iš viso 190 knygų (4 rusiškas, 171 lenkišką, 8 lotynišką, 7 vokišką ir nė vienos lietuvišką)⁴⁸. Neturint inventorinio sąrašo, sunku spręsti apie šios bibliotekos komplektavimo kryptį. Tačiau kol Joniškėlio mokykla nebuvo pertvarkyta pagal 1828 m. mokyklų nuostatus ir kol joje dirbo gerai pasiruošę mokytojai, vienas iš jų, Blusys, 1817 m., pvz., išsirašė H. Pestalocio „Wykład Metody Elementarney“, J. Lelevelio „Rzut oka na dawność narodów Litewskich“ ir kitas^{48a}.

Apie amžiaus vidurį pradėjo susidaryti mažutės bibliotekėlės prie Valst. turtų ministerijos kaimo mokyklų.

Mokyklų bibliotekos XIX a. antrajame ketvirtyje. N. Novosilceva paskyrus Vilniaus mokyklų apygardos globėju — kuratorium, visa mokyklų politika smarkiai pasuko reakcijos kryptimi, atitinkamai buvo pertvarkomos ir bibliotekos. Po 1831 m. carinės valdžios aktyvumas tuo atžvilgiu dar labiau sustiprėjo. 1833 m. liepos 23 d. raštu naujasis kuratorius S. J. Kartaševskis, sužinojęs apie „kenksmingas“ knygas vienoje apskritynėje mokykloje, įsakė surašyti visų mokyklų bibliotekų knygų pavadinimus, suskirstant jas pagal turinį ir kalbas⁴⁹. Atsakydamas Balstogės gimnazijos direktorius Povstanskis pranešė radęs 3 draudžiamas vokiškas knygas mokyklos bibliotekoje: 2 istorines ir E. Kanto „Antropologie in pragmatischer...“ (Karaliaučius, 1800)⁵⁰.

Tuo pat metu jau nuo N. Novosilcevo laikų mokyklos buvo raginamos papildyti bibliotekas rusiškais knygomis, ir jų skaičius nuolat augo. Antai Vilniaus gubernijos gimnazijoje, Vilniaus bazilijonų mokykloje, Kauno ir Švenčionių bajorų mokyklų bibliotekose iš viso buvo knygų:

Kalba	1834 m. ⁵¹		1836 m. ⁵²		1840 m. ⁵³	
	veikalų	tomų	veikalų	tomų	veikalų	tomų
rusų	544	1373	1907	2743	2836	6842
lotynų ir graikų	747	1016	916	1280	1148	2496
lenkų	516	979	1114	2431	1404	2424
prancūzų	218	513	445	939	590	1162
žemaičių ir lietuvių	—	—	9	9	13	16
latvių	2	2	—	—	—	—
vokiečių	67	122	124	341	309	617
italų	4	6	4	9	6	15
anglų	2	2	3	4	6	7
bohemų	1	1	1	1	—	—
arabų	1	2	2	2	—	—
Iš viso	2102	4016	3715 [2895]	7759	6348 [6312]	13 710 [13 579]

Iš pradžių rusiškas knygas komplektuojant, didesnės atrankos turinio požiūriu nedaryta, pvz., 1835 m. Kėdainių mokykla prašo Puškino, Zukovskio, Deržavino ir kitų kūrinių⁵⁴, Vilniaus gimn.—Gogolio

⁴⁸ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3227, l. 262.

^{48a} Ten pat, b. 686, l. 283.

⁴⁹ Ten pat, b. 2941, l. 8.

⁵⁰ Ten pat, l. 12.

⁵¹ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3593, l. 49.

⁵² Ten pat, b. 3901, l. 85.

⁵³ Ten pat, b. 4708, l. 88. 1836 m. ir 1840 m. statistika apima Vilniaus direkcijos mokyklas, o tuo metu jau kai kurios mokyklų bibliotekos papildė iš vienuolynų knygų. Dokumentuose bendras veikalų ir tomų skaičius kai kur klaidingai susumuotas, laužtiniuose skliausteliuose pažymėtos tikrosios sumos.

⁵⁴ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3834, l. 4.

„Revizoriaus“, „Vakarų ties Dikanka“ ir t. t.⁵⁵, Kražių gimn.— net 152 knygų⁵⁶, nevengdama nei vertimų į rusų kalbą iš užsienio kalbų, nei pažangiųjų rusų literatūros veikalų. Svarbiausia tuo metu stengtasi duoti jaunimui įdomios, patrauklios literatūros rusų kalba. Antai: 1839 m. Kražių biblioteka užsisako Sekspyro, Torkvato Taso, Miltono rusiškus vertimus, o šalia jų Gribojedovo, Puškino ir kitų didžiųjų rusų rašytojų kūrinii⁵⁷. Tuo laikotarpiu mokyklų bibliotekos žymiai praturtėjo komplektuojamų knygų turinio atžvilgiu.

Iš pradžių caro valdininkams atrodė užteksią pakeisti lenkiškas bei lotyniškas knygas rusiškoms. Bet, praėjus pirmam įkarščiui, susirūpinta ir rusiškų knygų turiniu. 1851 m. liepiama išimti iš bibliotekų kai kurie „Otečestvennyje zapiski“ 1840, 1841, 1843 m. numeriai. 1850 m. Vilniaus mokyklų apygarda išsijuntinėjo aplinkraštį mokyklų direktoriams, kuriame reikalaujama sustiprinti mokinių skaitomų knygų kontrolę ir pateikti siūlomos mokiniams literatūros sąrašą⁵⁸. Stropus Vilniaus Bajorų instituto direktorius tuoj atraportavo anksčiau leidęs skaityti lengvo turinio romanus ir komedijas rusų, prancūzų ir vokiečių kalbomis, kad mokiniai išmoktų šių kalbų. Tačiau, praneša jis toliau, gavęs kuratoriaus raštą, „aš griežtai uždraudžiau mokiniams skaityti romanus, komedijas, periodinius leidinius, kuriuose yra apysakų bei apsakymų, ir net istorinius veikalus, be Karamzino, Ustrialovo, Smaragdovo ir Polevojaus“⁵⁹. Pateiktame direktoriaus rekomenduojamų knygų sąraše įrašyti Deržavino, Puškino, Krylovo, Batiuškovo, D. Defojė ir J. Kampės vertimai į rusų kalbą, iš prancūzų — „Telemacho nuotykiai“; iš vokiečių — ištraukos iš Klopštoko, Biurgerio, Šilerio ir Getės⁶⁰. Nesiūloma nė vienos knygos, kuri būtų susijusi kuriuo nors būdu su Lietuva ir vaizduotų to krašto žmones. Visai panašų sąrašą pateikė Kauno gimnazijos direktorius. Iš visų Lietuvos mokyklų vienintelė Šiaulių mokyklos biblioteka iš rekomenduojamų rusiškų knygų pažymėjo smulkius Lermontovo ir Kolcovo eilėraščius⁶¹. Visose bibliotekose mokiniams buvo duodamos, pvz., Puškino kūrybos, tik ištraukos, bet ne visa kūryba. Jei apie rusų literatūrą mokins galėjo susidaryti šioj tokį vaizdą, tai iš užsienio literatūrų geresnė padėtis buvo tik su vokiečių rašytojais, o prancūzų literatūrą jis tegalėjo pažinti ligi XIX a. pradžios. Lietuviškų knygų įsigyti nepasiūlė nė viena mokykla. Jų pasitaikydavo bibliotekose tik viena kita, užsilikusi iš senų knygų rinkinių. Lituanikos lenkų kalba tesiūlė įsigyti ar nurodė turinčios (1850) savo bibliotekoje Šiaulių gimnazija: J. Kraševskio „Vilniaus miesto istoriją“⁶², Ukmergės apskritinė — T. Narbuto „Lietuvos istoriją“⁶³, Raseinių — L. Juzevičiaus „Lietuvos istoriją vaikams“⁶⁴. Vienintelė Slucko gimnazija išdrįso pateikti platesnį lenkiškų knygų sąrašą, kuriame buvo I. Kraševskio leidžiamas žurnalas „Athaeneum“, jo Vilniaus miesto istorija, I. Chodzkos „Obrazy Litewskie“, J. Sniadeckio veikalai ir t. t.⁶⁵ — t. y. naujieji leidiniai, išėję Lietuvoje ir betarpiškai susiję su kraštu.

Laikotarpiu tarp abiejų sukilimų mokyklos maža tejsigyddavo knygų, leidžiamų Lietuvoje ne rusų kalba. Tą rodo tuoj po 1863 m. sukilimo ar

⁵⁵ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3834, l. 10.

⁵⁶ Ten pat, l. 63—66.

⁵⁷ Ten pat, b. 3956, l. 148.

⁵⁸ Ten pat, b. 6452, l. 1—2.

⁵⁹ Ten pat, l. 5.

⁶⁰ Ten pat, l. 8.

⁶¹ Ten pat, l. 34.

⁶² Ten pat, l. 33—34.

⁶³ Ten pat, l. 36.

⁶⁴ Ten pat, l. 42.

⁶⁵ Ten pat, l. 25, 27.

1875 m. (kada buvo perduodamos lenkiškos ir „nereikalingos“ knygos Vilniaus Viešajai bibliotekai) sudaryti knygų sąrašai⁶⁶. Pvz., Raseinių apskritynės mokyklos 1875 m. Vilniaus Viešajai bibliotekai persiunčiamų knygų sąrašė (204 pav.)⁶⁷ bemaž visos knygos sukomplektuotos iki 1831 m. Čia yra I. Krasickio, F. Kniaznino, A. Naruševičiaus, F. Dmochovskio, J. Sniadeckio veikalai, universiteto profesorių kalbos iškilmių progomis (J. Lelevelio), iš Lietuvą liečiančių knygų — Lietuvos statusas, B. Hlebovičiaus „Krótki rys życia Witolda W. K. Litewskiego“ (1821). Antroje tos pačios mokyklos „nereikalingų ir nenaudojamų“ knygų sąrašė (383 pav.) vyrauja senos lotyniškos knygos, perėjusios iš Raseiniuose veikusios vienuolių laikomos mokyklos. Jų tarpe matome „Renati Des Cartes principia Philosophiae“ (1644)⁶⁸ ir vienintelę lituaniką — V. Kojalavičiaus „Historiae Litvanae“ (1669)⁶⁹. Priešprieš šio katalogo pažymėta, kad tos bibliotekos 258 veikalai (472 t.) pateko „į biblioteką“, — reikia manyti, į Vilniaus Viešąją⁷⁰.

Panašiam Kauno gimnazijos lenkiškų knygų kataloge (data nepažymėta) — 147 pav.⁷¹, jų tarpe tik viena knyga išleista po 1831 m.: E. Tiškevičiaus „Rzut oka na źródła archeologiczne“ (1842); senųjų knygų tarpe randame „Ewangelie Polskie i Litewskie“ (Wilno, 1731)⁷², Lietuvos statutą (1693), K. Hartknocho, M. Kromerio, S. Rostovskio veikalus ir apščiiai seimų nutarimų.

Didžiausia iš mokyklų bibliotekų visoje Vilniaus m. apygardoje ir po 1831 m. buvo Kražių biblioteka. 1835 m. ji jau turėjo 5327 t.⁷³ 1843 m., ruošiantis Kražių gimnaziją kelti į Kauną, buvo peržiūrėta visa biblioteka, atskirta senosios kolegijos knygos (2553 t.)⁷⁴ ir nutarta, kad dėl senumo jos esančios netinkamos mokyklai; vėliau prie šių dar priskirta (gimnazijos direktoriaus pavesti, prie šio darbo prisidėjo kun. Girštautas ir lotynų kalbos mokytojas Ostrovskis) 242 veikalai (339 t.)⁷⁵. Atskiriant „vertingas“ knygas nuo „nevertingų“, kurį laiką dirbo ir M. Valančius, kol tebebuvo mokytoju⁷⁶. Bene jo painformuoti ir paraginti Telšių vyskupijos dvasininkai prašė atiduoti visą tą fondą vyskupijai⁷⁷. Turimas antrasis „nereikalingų“ knygų sąrašas (339 t.) prasideda 1485 m. išleistomis knygomis ir baigiasi XVIII a. pabaiga. Iš XV a. įrašyti 8 t. Sąrašo gale kaip ypatingi unikumai, paliktini mokyklai, įrašyta: „Constitutiones Clementis V. Ingenio et industria Michaelis Wenkler“ (Bazelis, 1482) ir „Hugonis Postilla super quator Evangelia“ (Niurenbergas, 1462). Abu egzemplioriai defektuoti, datos ir leidimo vieta prirašytos vėliau⁷⁸. Iš XVI a. — 112 t., jų tarpe apstu amžiaus pradžios knygų iš Vakarų Europos (10 veikalų ligi 1515 m.), Lietuvoje (Vilniuje) leistų tėra tik viena — P. Skargos „Artes Duodecim Sacramentarium“ (1582)⁷⁹. Iš XVII a. — 141 t., kitų nepažymėti metai arba jie išleisti XVIII a. Tik kelios yra iš

⁶⁶ 1875 m. sudaryti katalogai tik apytikriai gali pavaizduoti tikrąją knygų padėį mums rūpinamuoju laikotarpiu, nes 1863—1875 m. kai kurios knygos galėjo dingti.

⁶⁷ VVU MB Rankr. sk., Mokslinių traktatų fondas (toliau — MTF), b. 194.

⁶⁸ Ten pat, l. 3.

⁶⁹ Ten pat, l. 16.

⁷⁰ Ten pat, l. 17.

⁷¹ Ten pat, b. 183.

⁷² Ten pat, l. 4.

⁷³ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3593, l. 257; joje buvo: rusiškų — 644 t., lotyniškų — 3079, graikiškų — 130, vokiškų — 96, prancūziškų — 216, lietuviškų — 2, žydiškų — 8, itališkų — 4, angliškų — 1, lenkiškų — 1147 t.

⁷⁴ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 25.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ Ten pat, l. 26.

⁷⁷ Ten pat, l. 1.

⁷⁸ Ten pat, l. 17.

⁷⁹ Ten pat, l. 6.

XIX a. Lituhanikos jų tarpe visai nėra. Daugelio istorinių veika!ų į šį katalogą pateko tik dubletai, paliekant po vieną egzempliorių bibliotekai, tačiau pasitaiko ir nemaža vertingų knygų, pvz.: Joh. Amos Comenii (Komenijaus) „Orbis sensualium Pictus quadrilinguis emendatus Curante Carolo Coutelle“, Varšuva, 1770⁸⁰. Puikiai suvokdamas tų „nevertingųjų“ knygų kainą, kuratorius pareikalavo pačių didžiųjų retenybių, inkunabulų, atsiųsti jam pačiam⁸¹.

1844 m. birželio 7 d. kuratorius vėl paprašė jam atsiųsti retųjų knygų (1485—1512), ir jam buvo išsiųsta iš viso 17 veikalų⁸². Pagaliau švietimo ministerija 1845 m. 20 knygų atidavė Raseinių pravoslavų dvasininkui, o kitas, be išsiųstųjų kuratoriui,—Telšių vyskuptjai⁸³.

Palaiapsniui likviduojant vienuolynų išlaikomas mokyklas ir pačius vienuolynus, reikėjo spręsti, ką daryti su jų bibliotekomis. Svarstyta ilgai ir neoperatyviai. 1839 m. vidaus reikalų ir finansų ministerijos atkreipė švietimo ministerijos dėmesį, kad tos bibliotekos per nesusipratimą pateko Valstybinių turtų rūmams, policijai, kai kurios liko dvasininkams, ir todėl reikia jas skubiai tvarkyti⁸⁴. Tam reikalui kiekvienoje gubernijoje buvo sudaryti komitetai (iš gubernijos valdininkų, mokyklų žinybos atstovo ir vieno dvasininko), kurie turėjo paskirstyti likviduojamų bibliotekų knygas: veikiančioms mokykloms, dvasinėms seminarijoms ir viešosioms bibliotekoms⁸⁵. Tuų tikslu buvo sudaryti knygų katalogai. Generalgubernatorius, juos peržiūrėjęs, pastebėjo švietimo ministerijai, kad buvusiy vienuolynų mokyklų bibliotekose daug politinio turinio knygų: senų lenkiškų teisinių veikalų (pvz., Gardino gimnazijoje iš XVI, XVII, XVIII a.), seimuose, Lietuvos tribunoluose pasakytų kalbų (pvz., Minsko gimnazijoje). Generalgubernatorius pasiūlė tuos sąrašus pateikti cenzūrai, pasakui leistinas knygas padalyti pravoslavų ir katalikų dvasinėms seminarijoms, o „likusias, kuriose yra politinės mintys, kalbos, pamokslai ir pan., tiek spausdintas, tiek rankraščius, arba sunaikinti, arba pasiųsti į Peter-

⁸⁰ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 15.

⁸¹ Jų tarpe jam turėjo atsiųsti: 1) „Incipit Lectura super Tertio Decretalium abbas Syculi Panarmitani“, d. II, Niurenbergas, 1485; d. III, Lijonas, 1512, 2) „Sextus liber, Sexti libri argumentum Dominia de S. Geminiano“, Venecija, 1496, 3) „Summa Theologica B. Thomae de Aquino“, Bazelis, 1485,—visos „in fol. maj.“ formato.—Ten pat, l. 29.

⁸² „Copulata super octo libros philosophicos Aristotelis iuxta doctrinam Thomae de Aquino“, 1486; „Tabula Chronolog. Johannis“, be pirmo puslapio; „Postilla super Psalterium Hugonis“, Niurenbergas, 1498; „Compilatio Comentariorum Lamberti“, Venecija, 1498; „Questiones librum de anima“, Mocas, 1501; „Summa Hostiensis Nicolai Superantii“, Lijonas, 1505; „Decisiones Rote nove et antique“, Lijonas, 1509; „Formularium terminorum seu registrorum de Rochi de Curte“, Paryžius, 1514; „Septem canonicae epistolae Apostolorum Jacobi, Petri et Judae“, Viena, 1514; „Casus Longi super institutus Jacobi, Huguctani“, Lijonas, 1513; „Volumen Justiani Cura Jodoci Badii Assensii“, Paryžius, 1515; „Codex legalis Justiniani Imperatoris diligentia Andreae Boucard“, Paryžius, 1516; „Morale reductorium supra totam bibliam Petri Pictaviensis“, Bazelis, 1515; „Sententiarum textus Petri Lombardi (Parrhyiensis)“, Kelnas, 1516; „Argumentum in librum Porphirii peripateti in Atequias Aristotelis“ (kataloge: „Peripactici in Cotegorias“), 1516; „Sermones e graeca lingua in Latinam versi (Tyrii Philosophi, per C. Pactium)“, Bazelis, 1519; „Revelationes Sa Brigitta“, Niurenbergas, 1521. Liko nepareikauta iš katalogo atiduoti šie senieji leidini: „Decretales D. Papae Gregorii IX Nicolai de Benedicti“, 1510; „Decreti huius plenissimum argumentum Gratiani“, Lijonas, 1519; „Ortus Sanitatis De verbis et Plantis“, 1517.—CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 5, 31. Kai kurios korektūros klaidos ištaisytos iš toje pačioje byloje esančio bibliotekos knygų sąrašo (l. 5).

⁸³ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5325, 1843 m., l. 34.—NB ir švietimo ministerija paprašė atsiųsti jai dvi senas knygas iš istorijos ir filologijos skyrių: „Icones symbolicae vitae et mortis S. Josaphati Martyris Archiepiscopi Polocensis, express. ab Andreo Młodzianowski, Wilnae“ (be datos) ir „Josaphatidos sive de nece Josephati Koncewicz, auctore Josaphat Isakowicz“.

⁸⁴ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3690, l. 10.

⁸⁵ Ten pat, l. 19.

burgą, kad jas galėtų paskirstyti savo nuožiūra aukštesnioji valdžia“⁸⁶. Kaip ilgai tie dalykai nebuvo sutvarkyti, rodo Vydžių mokyklos bibliotekos likimas. Mokyklą uždarius, kuratorius S. I. Kartaševskis įsakė (1834.VII.9, Nr. 36) perkelti naudingas knygas, t. y. vadovėlius, į Švenčionių mokyklą, „kitas laikyti vietoje ligi įsakymo, atkreipiant dėmesį, ar nėra jų tarpe draudžiamų ar žalingo turinio“⁸⁷. Vydžių mokyklos biblioteka, kurioje buvo 803 veikalai, tebuvo išformuota ir išsiūsta vos 1849 m.⁸⁸

Mokyklos turėjo dalį knygų gauti ne tik iš vienuolynų mokyklų bibliotekų, bet ir kitų uždarytų vienuolynų knygų fondų. Buvo įsakyta sudaryti ir jų bibliotekų katalogus. Tos pačios aukščiausia minėtosios komisijos turėjo spręsti, kur knygas paskirstyti. Gardino ir Minsko gubernijos tai atliko 1840—1841 m., Lietuvoje šis skirstymas užsitęsė. Vilniaus gubernijos komitetas buvo sudarytas vos 1843 m. Jis konstatavo, kad katalogai netikslūs, kad daug knygų dvasininkai išvežiojo į kitas vietas, pvz., per tuos 17 metų nuo uždarymo iš Merkinės bibliotekos 865 knygų dingo 538⁸⁹. Vilniaus gubernija siūlė iš 14 rastų uždarytų vienuolynų katalogų 2891 knygą atiduoti katalikų dvasininkams, 406 toms mokykloms ir 615 tomų gubernijos bibliotekai⁹⁰. Cariniam biurokratiniam aparatui neskubant, šis skirstymas vėl sustojo: pvz., Merkinės ir Valkininkų vienuolynų bibliotekų knygos tik 1855 m. buvo perduotos Vilniaus muziejui⁹¹, 1854 m. Telšių bernardinų vienuolyno biblioteka perduota saugoti Kretingos vienuolynui⁹². Tačiau nemaža dar 1832 m. uždarytų vienuolynų knygų liko nesutvarkyta ligi pat 1864 m. Po 1863 m. sukilimo caro valdžia vėl susirūpino vienuolynų bibliotekomis. Vidaus reikalų ministras pareikalavo žinių apie buvusių vienuolynų bibliotekas⁹³. Tuo pertvarkymo momentu norėjo, kaip ir prieš 20 metų, pasinaudoti ir M. Valančius, bandydamas gauti tikybinių knygų iš likviduojamų vienuolynų savo vyskupijai. Tam reikalui 1864 m. buvo paskyręs savo įgaliotinius Troškūnų ir Kolainių bibliotekoms peržiūrėti, tačiau caro valdžia atsisirinkinėti knygų neleido⁹⁴.

Kauno gubernatorius, pabandęs surinkti žinių apie visas vienuolynų bibliotekas, atsakydamas vidaus reikalų ministrui, 1866 m. rašo, kad kai kurių vienuolynų turto nuo 1832 m.⁹⁵ ir pėdsakai dingę. Iš likusių katalogų minimi Kolainių, Kauno augustijonų, Linkuvos (301 knyga)⁹⁶, Pūpėnų (47 knygos)⁹⁷ ir Telšių bernardinų (253 kn.)⁹⁸; jie sudaryti tikėtai 1864 m. Pasiuntus katalogus cenzūros komitetui, nutarta senas defektuotas knygas Linkuvos bibliotekoje (tokių buvo 89) sunaikinti, nes nežinia, kas jose yra, kitas perduoti Kauno gimnazijai⁹⁹. Kauno augustijonų bibliotekoje cenzūros komitetas rado 19 draudžiamų knygų ir nusiuntė jas į Peterburgo Viešąją biblioteką, kitus 676 egz. 1865 m. perdavė Kauno

⁸⁶ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3690, l. 19—20.

⁸⁷ Ten pat, b. 3302, l. 9.

⁸⁸ Ten pat, l. 43.

⁸⁹ CVIA, f. 378. Bendr. sk. (toliau — BS), b. 2430, 1864 m., l. 236.

⁹⁰ Szulkin M. Zamykanie bibliotek Polskich na Litwie po r. 1863.—„Przegląd historyczny“, t. 30. Warszawa, 1932—1933, p. 85.

⁹¹ CVIA, f. 378. BS, b. 2430, 1864 m., l. 236.

⁹² Ten pat, l. 46.

⁹³ Ten pat, l. 30.

⁹⁴ Alekna A. Žemaičių vyskupas M. Valančius. Klaipėda, 1922, p. 18—19.

⁹⁵ CVIA, f. 378. BS, b. 2430, l. 246—247.

⁹⁶ Ten pat, l. 253—261.

⁹⁷ Ten pat, l. 252—253.

⁹⁸ MTF, b. 160.

⁹⁹ CVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 128.

gimnazijai¹⁰⁰ — jų tarpe K. Širvydo žodyną¹⁰¹ ir V. Kojalavičiaus „Lietuvos istoriją“¹⁰². Palėvenio domininkonų biblioteka, kurioje buvę keli tūkstančiai tomų, 1864 m. uždarius vienuolyną, atiduota Vilniaus Viešajai bibliotekai¹⁰³.

Bibliotekų tvarkymas ir skirstymas dar tebesitęsė kelerius metus. 1872 m. gruodžio 17 d. ataskaitoje galutinai pažymima, kad Kauno gubernija viską atidavė mokyklų žinybai, o Vilniaus gubernijoje dalis paliko Valstybinių turtų ministerijos žinioje¹⁰⁴.

Taip tvarkantis, veikiančių mokyklų bibliotekos nedaug gaudavo vertingesnių knygų iš uždarytų mokyklų bei vienuolynų. Dažniausiai į jas patekdavo vadovėliai ir lotyniški skaitiniai. Dalis visų tų uždarytų bibliotekų fondų tirpo privačiose rankose, o dalis vėliau pateko į Vilniaus Viešąją biblioteką.

Ne ką daugiau pasipildė mokyklų bibliotekos iš konfiskuotų 1831 m. sukilime dalyvavusių dvarininkų bibliotekų. Iš pradžių konfiskuotų dvarų bibliotekos buvo leidžiamos iš varžytynių. Greitai apsižiūrėta, kad jokio pelno iš jų valdžia negauna. Todėl finansų ministerija ėmė siūlyti jas atskiroms mokykloms: A. Saltono — Vilniaus kilmingajam pensionui¹⁰⁵, Valavičiaus knygų dalį — Svisločės gimnazijai¹⁰⁶ ir t. t. Jau 1837 m. nutarta, sudarius tokių bibliotekų katalogus, perduoti konfiskuotas knygas švietimo ministerijai, kuri galėtų tinkamas atiduoti mokykloms¹⁰⁷.

Išlikę sąrašai rodo, kad konfiskuotos bibliotekos buvo nedidelės, tiksliau sakant, jos patekdavo į valdžios rankas jau gerokai sumažėjusios. Pvz., I. Korsako knygų rinkinyje, Slucko apskr., tebuvo 276 knygos, Sapiegos, Gardino gub., — 294, Emilijos Plioterytės — 173 knygos. Jos biblioteką perėmė dvarininkas Molas ir išsigabeno į savo dvarą Imbrade, atsisakydamas atiduoti ją valdžiai, nes nejudamas turtas, esą, priklausęs jam pagal paveldėjimo teisę, o jei reikią, jis siūlė sumokėti. Biblioteka buvo įkainota 2009 rb. 21 kp. asign.¹⁰⁸ Susidūrus su panašiomis kliūtimis, kai giminės nenori atiduoti knygų, švietimo ministerijos 1839 m. gruodžio 18 d. potvarkiu Nr. 13152 įsakyta iš konfiskuojamo sąmokslininkų turto knygas perduoti švietimo ministerijai¹⁰⁹.

Praktiškai mokyklos tų knygų nematydavo, nes dvarų bibliotekos dažniausiai orientavosi į Vakarų Europos leidinius, o šiaip jos buvo lenkiškos. Pvz., Emilijos Plioterytės biblioteką pagal 1833 m. Dinaburko apskr. teismo sąrašą sudarė 173 vienetai¹¹⁰. Sąrašas pateiktas rusiškai su labai netiksliomis antraštėmis. Jame, tiksliai nenurodant pavadinimų, sužymėta 58 prancūziškos knygos, 43 vokiškos, viena rusiška, 8 lenkiškos; 33 knygos įrašytos, nenurodant jų kalbos, — veikiausiai jos bus lenkiškos, nes dauguma jų — vadovėliai; be to, įvairių žodynų ir gramatikų — 18. Turinio požiūriu tai daugiausia vadovėliai; iš kitų pirmą vietą užima istorijos mokslo knygos: apie Napoleoną, karo literatūra, „Politinės istorijos dvasia“, „Įvadas į politinę istoriją“ (prancūzų k.), prancūzų enciklopedijos 8 t.; iš grožinės literatūros: Getės, Rasino, Voltero raštai, tačiau nė vieno lenkų rašytojo. Jau vien tas faktas leidžia abejoti, ar pa-

¹⁰⁰ CVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 98, 236.

¹⁰¹ MTF, b. 159, l. 19.

¹⁰² Ten pat, l. 17.

¹⁰³ Radziszewski F., p. 62.

¹⁰⁴ CVIA, f. 378, BS, b. 2430, l. 438.

¹⁰⁵ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 3932, l. 3.

¹⁰⁶ Ten pat, l. 2.

¹⁰⁷ Ten pat, l. 7—8.

¹⁰⁸ Ten pat, l. 17, 18, 51.

¹⁰⁹ Ten pat, l. 65.

¹¹⁰ Ten pat, l. 17—18.

teiktasis katalogas buvo pilnas, nes vargu ar politinių veikėjų šeimos bibliotekoje tuo metu nebūtų buvę nė vieno lenkų rašytojo veikalas. Kaip ten bebūtų, bet ir tokia biblioteka jokių būdu negalėjo tikti Nikolajaus reakcijos meto mokyklai, — tuo laikotarpiu cenzūra buvo budri, neįsileisdavo į mokyklas net visų legaliai pasirodantių rusų rašytojų knygų, tai ką kalbėti apie konfiskuotas sukilėlių ar sąmokslininkų knygas. Todėl dažnai buvo praktikuojama saugoti konfiskuotas bibliotekas, o ne įjungti jas į mokyklų bibliotekas. Antai laikinai saugoti Kauno gimnazijai atiduota augustinų, Palėvenio, Linkuvos ir Pumpėnų vienuolynų knygos; Siaulių gimnazijai — Jonišio dekanato ir Paulauskio bibliotekos, Svenčionių gimnazijai — Svenčionių Viešoji, Vilniaus gimnazijai — Oskerkos knygos. Visos jos 1866 m. turėjo būti perimtos Vilniaus Viešosios bibliotekos¹¹⁴.

Didelė dalis konfiskuotų knygų patekdavo į Rusijos bibliotekas. Taip yra atsitikę, pvz., su K[ipriono?] Nezabitauskio bibliotekos, reikia manyti, likučiais. Vilniaus Valstybinių turtų rūmai pranešė švietimo ministerijai 1837 m. gegužės 24 d. raštu Nr. 785, kad jiems iš Vilniaus atsiųstos konfiskuotos maištininko Nezabitauskio šios knygos (dokumente surašytos antraštės išverstos į rusų kalbą): 1) Jono Gildeno (pieštuku ištaisyta — Gilremo) „Inflantų istorija“, Vilnius, 1756 (ištaisyta 1750); 2) Juozo Rupeikos „Jonas iš Svisločės“ lietuviškai, 1823; 3) „Žydas plėšikas“ (ištaisyta „Kristaus užmušėjas“), lotyniškai, Vilnius (išt. Leipcigas?), 1670 (išt. 1703); 4) „Retorika“ lotyniškai, I t., 1594 (išt. 1796); 5) Tėvo Ferdinando de Kastro Palao veikalų 2 t., lotyniškai, 1644¹¹². O jau 1837 m. birželio 18 d. raštu Nr. 111 Peterburgo Viešosios bibliotekos direktorius A. Oleninas praneša švietimo ministerijai, kad knygas gavęs¹¹³.

Potvarkis siųsti konfiskuotų bibliotekų knygas, retesnius ir ypač draudžiamus leidinius į Peterburgą galiojo Lietuvoje ligi to laiko, kol Vilniaus Viešosios bibliotekos direktorius Bessonovas gavo leidimą pasilikti savo įstaigai iš vyskupo Krasinskio bibliotekos (1500 t. ir rankraščių, kurių daugelis lietiė bažnyčios istoriją Lietuvoje) cenzūros neapbruotas ir retąsias knygas¹¹⁴. Tačiau dar 1870 m. viena iš turtingesniųjų Vilniaus privačių bibliotekų, M. Malinovskio (3174 t.), buvo išvežta į Peterburgą¹¹⁵.

Mokyklų bibliotekų knygų skaičius po 1831 m. kito ne taip žymiai, kaip keitėsi jų turinys. Kalbiniu požiūriu visai išnyko, išskyrus vadovėlius, knygos lotynų kalba, daugiausia jų buvo rusų kalba. Carinė švietimo vadovybė tiek visos Rusijos, tiek ir Lietuvos mokykloms aplinkraščiais išsiuntinėdavo privalomas įsigyti knygas. Pasitaikydavo, pvz., tokių atvejų: 1855 m. šalia N. A. Lavrovskio «О древнерусских училищах»¹¹⁶, S. P. Ševiriovo Maskvos universiteto istorijos¹¹⁷ liepiama užsisakyti A. N. Muravjovo knygas: «Жития Святых Российской церкви», «Письма о богослужении православной католической церкви», «Русская Фивайда на Севере»¹¹⁸ arba kunigaikščio P. V. Dolgorukovo išleistus 3 t. «Русская родовая книга»¹¹⁹ ir t. t.

¹¹¹ CVIA, f. 378, BS, b. 1790, l. 18.

¹¹² CVIA Leningrade, f. 733, ap. 66, b. 322, l. 1.

¹¹³ Ten pat, l. 4.

¹¹⁴ Szulkin M., p. 83—84.

¹¹⁵ Ten pat, p. 82.

¹¹⁶ CVIA, f. 567, ap. 4, b. 451, l. 16.

¹¹⁷ Ten pat, l. 19.

¹¹⁸ Ten pat, l. 24.

¹¹⁹ Ten pat, l. 55.

Specialiųjų mokyklų ir kitų institucijų bibliotekos. Iš specialiųjų mokyklų senas bibliotekas turėjo dvasinės seminarijos prie vyskupijų ir vienuolynų. Žymiausia ir reikšmingiausia jų tarpe buvo Zemaičių vyskupijos biblioteka Varniuose, po 1863 m. perkelta į Kauną. Nėra žinių, kad ligi Kražių gimnazijos likvidavimo ši seminarija būtų turėjusi didelę biblioteką, o tuo metu, kai buvo rašoma „Zemaičių vyskupystė“, ji turėjo apie 5000 knygų¹²⁰. Po 1843 m. ji gavo apie 2000 t. iš Kražių. Jos augimą ypatingai sekė M. Valančius. Lituonikos augimu joje rūpinosi ir S. Daukantas. 1846 m. balandžio 5 d. laiške M. Valančiui jis rašo: „Neraišai man apie tai, ar gavai kiek žemaitiškų knygų iš Kražių knygyno [bibliotekos], reikia pasirūpinti, nes Varnių knygynas stinga senovinių knygų, ir tie, kurie norėtų mokytiš tos kalbos, neturi vadovėlių“¹²¹. Norėdamas, kad būsimieji dvasininkai gautų pasiskaityti pasaulietiško turinio knygų, Daukantas rašė Valančiui dėl seminarijos knygų komplektavimo vienašališkumo: „Reikia rūpintis, kad mūsų Varnių knygynas [biblioteka] rinktų žemaitiškas knygas. Laukys [Daukantas] paaukoko Varnių knygynui savo veikalėlį, kurį rasi aptaisytą ir su popieriu suvyniotą, buvau norėjęs dar savo dainas paaukoti, bet nedirįsau, kad nepapiktinčiau; mano nuomone, geras knygynas privalo turėti visokių knygų, pasaulinių ir dvasinių“¹²². Kiek tie patarimai paveikė, sunku pasakyti, neturint knygų sąrašų. Tačiau, pergabenus į Varnius dalį Kražių bibliotekos, kurioje iš visų mokyklų bibliotekų buvo daugiausia lietuviškų knygų, čia susidarė vienas gausiausių lietuviškų knygų rinkinys iš visų Lietuvos viešųjų ar pusiau viešųjų to meto bibliotekų.

Iš kitų seminarijų minėtina Vyriausios seminarijos Vilniuje biblioteka su 7000 t. (1826), vėliau įjungta į Vilniaus Dvasinės akademijos biblioteką¹²³. Nemažą biblioteką turėjo Lietuvos unitų (bazilijonų) seminarija: 1829 m. joje buvo 3011 t., 357 rankraščiai¹²⁴; pasaulietinio turinio jos knygų skyriuje buvo apstu seime pasakytų kalbų, nutarimų, konstitucijų. Vilniaus domininkonai buvo sutelkę 1849 m. 4116 t. biblioteką¹²⁵, kuria, be abejo, naudojosi besiruošiantieji į mokytojus to ordino vienuoliai. Nebe Lietuvoje, Žirovicuose, kur buvo sena vienuolyno seminarija, ruošianti mokytojus daugeliui vienuolyno mokyklų, buvo sutelkta didelis knygų rinkinys. Likviduojant vienuolynus, Gardino ir Vilniaus dvasininkų seminarijoms bei mokykloms perduodama Žirovicų biblioteka turėjo per 4600 t.¹²⁶ Siandien dažnai sunku atskirti įvairaus tipo dvasinių seminarijų bibliotekas nuo šiaip sau vienuolynų bibliotekų, nes didesnieji vienuolynai, turintieji didesnę mokslo bazę, dažniausiai laikydavo naujokynus. Lietuvoje vienuolynų tinklas buvo palyginti tankus. Didesnieji iš jų turėjo ir bibliotekas, kurios buvo uždaro tipo; jose vyravo tikybinės knygos.

Po 1832 ir 1843 m. caro valdžia uždarė ne visus vienuolynus, todėl prie kai kurių ir toliau išliko bibliotekos; jos buvo papildytos uždarytų vienuolynų knygomis. 1843 m. Kolainiai turėjo vos 300 knygų biblioteką, Kretingos bernardinai — 749, Raseinių domininkonai — 300, Dotnuvos bernardinai — 818, Tytuvėnų bernardinai — 2079, Telšių bernardinai — 514 knygų, Ž. Kalvarijos biblioteka buvo sudegusi, o Krakių ir Kražių

¹²⁰ Wołonczewski M. Zemajtiu Wiskupiste. D. II, Vilnius, 1848, p. 26.

¹²¹ Janulaitis A. Daukanto laišakai.—„Mūsų senovė“, Tiltė, 1922, t. I, kn. IV—V, p. 785.

¹²² Ten pat, p. 786—787.

¹²³ Radziszewski F. p. 113.

¹²⁴ CVIA Leningrade, f. 824, ap. 2, b. 220, l. 343.

¹²⁵ MTF, b. 149, 150.

¹²⁶ Ten pat, b. 171, l. 253.

moterų vienuolynai jos visai neturėjo¹²⁷. Antai Kretingos vienuolyno knygų rinkinys žymiai išaugo, prijungus prie jo J. Gintilos bibliotekos dalį ir iš dalies Telšių bernardinų biblioteką¹²⁸. 1866 m. Kretingos bibliotekoje buvo apie 3000 knygų¹²⁹. 1927 m. ji dar tebeturėjo kelių tūkstančių knygų ir rankraščių rinkinį, daugiausia lotynų ir lenkų kalbomis¹³⁰. Panašiai išaugo Paparčių (Trakų apskr.) dominikonų biblioteka, suvežus į ją kai kurių uždarytų vienuolynų knygas¹³¹. Išlikęs šios bibliotekos (Biblioteca conventus Poporcensis ordinis predicatorum) 1834 m. katalogas rodo ją buvus tada nedidelę, ji turėjo vos 1067 t.¹³² Nemažas bibliotekas turėjo vienuolynai Vilniuje: bazilijonai — apie 5000 t., kurie 1842 m. įjungti į pravoslavų dvasinės seminarijos biblioteką Vilniuje, pranciškonai 1853 m. turėjo 2186 t. biblioteką, bernardinai — apie 7000 t.¹³³, pijorai 1804 m. — 4000 t., dominikonai 1842 m. — 5300 t., misionieriai — apie 5000 t., trinitoriai Antakalnyje — 4000 t. ir kiti — po mažiau¹³⁴.

Pusiau viešomis siauro tikiybinio turinio bibliotekomis tenka laikyti, M. Valančiui rūpinantis, steigiamas dekanatų bibliotekėles. Jau 1851 m. M. Valančius ragino ir kartu įpareigojo kiekvieną dekanatą išsirašyti po 1 egz. lenkiško tikiybinio žurnalo „Pamiėtnik religijno moralny“¹³⁵. O 1852 m. M. Valančius jau įsako visiems kunigams „apsidėti“ mokesčiais bibliotekėlėms prie dekanatų steigti: „1) visi svietiški kunigai, išskyrus paliegielius ir tuos, kurie ilgesnį laiką palieka pataisos namuose arba vienuolynuose, turi kasmet sudėti po vieną rublį ir už tai turi teisę naudotis knygynu; 2) dekanato priedermė yra vesti sąskaitos ir knygų sąrašai, surasti vietą knygynui. Už tai jie liuosi nuo mokesčio“¹³⁶.

Tos bibliotekos veikė iki 1863 m. Iš M. Valančiaus siūlomų kunigams įsigyti knygų¹³⁷ niekur nematyti, kad būtų rūpintasi lituanika, nors ir tikiybine, o pasaulietinė knyga tegalėjo būti retesnis svečias. Atskirais atvejais pasitaikydavo ir plačiau besidominčių dvasininkų. Antai po 1863 m. sukilimo šalia daugelio kitų bibliotekų buvo konfiskuota ir Joniškėlio dekanato biblioteka, kurios katalogas Kauno gubernatoriaus M. Muravjovo (sūnaus) įsakymu (1864.VII.31) buvo nusiųstas cenzūros komitetui. Nors draudžiamų knygų joje nerasta, tačiau M. Muravjovas (tėvas) 1864 m. rugsėjo 8 d. laišku pavedė Vilniaus mokyklų apygardos globėjui Kornilovui išsiųsti šio dekanato knygas į Peterburgo Viešąją biblioteką, kadangi „tarp jų [yra] daug nedvasinio pasaulietinio turinio knygų“¹³⁸.

Kokio dydžio buvo tos dekanatų bibliotekėlės, sunku pasakyti, bet veikiausiai nedidelės. Jos šiek tiek prisidėjo prie dvasininkijos intelektualinio lygio kilimo, bet, antra vertus, dar daugiau padėjo įsigalėti kleikalizmui Lietuvoje. Liaudžiai jos nieko negalėjo duoti.

Pusiau viešas, bet iau grynai pasaulietinio turinio bibliotekas turėjo atskiros draugijos. Visos jos ligi XIX a. vidurio spietėsi Vilniuje. Ilgą laiką žymiausia buvo amžiaus pradžią siekianti Gydytojų draugija, kurios

¹²⁷ LTSR Centrinio valstybinio archyvo Kauno filialas (toliau — KMVA), 208-s. ap. 1, b. 15, l. 329—338.

¹²⁸ Radziszewski F., p. 34.

¹²⁹ Lietuviškoji enciklopedija. T. III, Kaunas, 1935, p. 863.

¹³⁰ Salys A. Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai.—„Svietimo darbas“. 1927, Nr. 1, p. 16.

¹³¹ Radziszewski F., p. 58.

¹³² MTF, b. 152, l. 12—98.

¹³³ Radziszewski F., p. 111.

¹³⁴ Ten pat, p. 112.

¹³⁵ Alekna A., p. 18.

¹³⁶ Ten pat.

¹³⁷ Ten pat, p. 19.

¹³⁸ Szulkin M., p. 78—79.

biblioteka, iš pradžių nedidelė, 1863 m. pasiekė 7654 t. specialios literatūros¹³⁹. E. Tiškevičiaus 1855 m. įkurta biblioteka prie Archeologinio muziejaus Vilniuje sukoncentravo daugiausia Lietuvų liečiančios istorinės medžiagos. 1856 m. jį turėjo apie 20 000 t.¹⁴⁰ Iš jos išaugo Vilniaus Viešoji biblioteka.

Kaune iš 1864 m. dokumentų težinoma veikus biblioteką prie klubo, ja naudojosi klubo nariai¹⁴¹.

Seniausi iš visų uždarytų bibliotekų buvo vienuolynų knygų rinkiniai. Savo ruožtu didžiausi jie išaugo prie tų vienuolynų, kurie arba laikė viešąsias mokyklas, arba dvasines seminarias bei naujokynus, ruošiančius būsimojus vienuolius-mokytojus. Vienuolynai, kurie nedalyvavo mokymo darbe, paprastai ir knygų mažą turėjo.

Pagrindiniai šių bibliotekų fondai sudaryti XVII—XVIII a. (dažnai ligi XVIII a. antrosios pusės), tačiau kai kuriose, pvz., Kražiuose, Palėvenyje¹⁴², randami reti Vakarų Europos leidiniai — inkunabulai — rodo senas kultūrinės tradicijas, siekiančias XVI a. pirmąją pusę. Turinio požiūriu ligi XIX a. tose bibliotekose vyravo lotyniškos tikiškos knygos. Filosofijos skyriai ištaisai scholastinio pobūdžio, daugiausia Tomo Akviničio ar Aristotelio komentavimas, retai tepasitaiko kitokios krypties veikalų, kaip antai Raseinių pijorų vienuolyno kataloge, sudarytame 1875 m., „nerekalingų ir nenaudingų“ knygų tarpe yra Dekarto „Filosofijos principai“ (1644)¹⁴³ ar Kražiuose — to paties Dekarto ir Bekono veikalai (žr. aukščiau). Visuose vienuolynų fonduose ligi XIX a. labai mažą gamtos mokslo knygų — niekur neteko aptikti Koperniko darbų ar kitų panašių veikalų.

Grožinė literatūra dažniausiai ribojosi antika, reta XVIII a. lenkų rašytojų. XIX a. visi tie fondai papildomi, tik ne vienodai. Mokyklas laikantieji vienuolynai turėjo taikytis prie universiteto reikalavimų ir daugiausia įsigydavo įvairių būtiniausių vadovėlių bei praplėsdavo lenkų rašytojų kūrinių skaičių, tačiau labiausiai mėgstama buvo XVIII a. literatūra. Naujausios, preromantinės lenkų literatūros literatusi turėjo kur kataloguose galima aptikti, o romantinės ir visai nematyti. Kiti vienuolynai, kurie pasaulietinių mokyklų nelaikė, mažai tepapildydavo savo bibliotekas. Daugiau nei kiti intelektualinį gyvenimą sekė domininkonai (vadinamasis „mokyšasis ordinas“). Jau minėtame Vilniaus dominikonų 1849 m. kataloge randame Vilniaus universiteto profesorių veikalų, kaip antai A. Daugirdo, H. Abichto, romantizmo laikotarpiu populiarių filosofų Herderio ir Šlegelio vertimus į lenkų kalbą¹⁴⁴; apstu prancūziškų knygų: pilni Šatobriano, Bosiuė (Bossuet) ir net Voltero raštai, Rasino kūriniai, iš italų — Dantės, Torkvato Taso veikalai¹⁴⁵. Tačiau nerandame nei didžiųjų vokiečių poezijos atstovų, nei prancūzų — Hugo, Balzako — ir kitų rašytojų. Iš viso, į scholastinio pobūdžio senųjų knygų rinkinį įsileista pavė-

¹³⁹ Radziszewski F., p. 113.

¹⁴⁰ Zr. plačiau Vladimirovas L. Vilniaus universiteto biblioteka. V., 1958, p. 39 ir 41.

¹⁴¹ CVIA, f. 378, BS., b. 2430, l. 17.

¹⁴² 1084 m. Palėvenio dominikonų vienuolyno bibliotekos kataloge tik 1. inkunabulas: „Theodore de Brij. Pannoniae historia Chronologica“, 1496.—KMCA, f. 208-s, ap. 1, b. 2, l. 74.

¹⁴³ MTF, b. 194, l. 3.

¹⁴⁴ Ten pat, b. 150, l. 27.

¹⁴⁵ Ten pat, l. 15—26.

luoŭtai racionalistinės šviečiamosios literatūros, o iš romantikų pateko daugiausia aiškiai katalikiškos pakraipos autoriai.

Kalbiniu požiūriu vyravusi lotynų kalba turėjo norom nenorom užleisti vietą gyvosioms kalboms, nes naujai įsigyjamoms knygos daugiausia buvo nebe lotyniškos.

Vienuolynų bibliotekos buvo komplektuojamos reakcine kryptimi, ir laisvesnė mintis į jas patekdavo tik iš didelio reikalo, polemiais tikslais arba tiesiog pasaulietinei vadovybei — universitetui — reikalaujant. Be to, ji įsiskverbėdavo, kovojant su ta pačia laisvąja mintimi. Tur būt, kitaip nepaaiškinsime, iš kur atsirado daugelio vienuolynų bibliotekose Voltero raštai. Tačiau gamtos mokslo veikalų, be vadovėlių, vienuolynai nedaug teįsigydavo.

Visi vienuolynų ordinaai buvo kosmopolitiški, ir todėl nematyti, kad būtų specialiai komplektuojami vietiniai leidiniai ar su kraštu susijusi medžiaga, tačiau didesniuose knygų rinkiniuose ilgainiui susitelkdavo vertingų veikalų. Antai Kražių bibliotekoje nemaža jų buvo istorinių ir teisinių knygų skyriuose. Tačiau gana stambioje Vilniaus dominikonų bibliotekoje iš 1849 m. katalogo (4110 t.^{145a}) nematyti kiek didesnio dėmesio Lietuvos istoriją ar teisę liečiančiais veikalais. Čia randame tik Lietuvos statutą, V. Kojalavičiaus, S. Rostovskio ir lenkų istorikų J. Dlu-gošo, V. Kadlubko, A. Naruševičiaus ir dar keletą kitų veikalų. Maža jų ir Padubysio, Paparčių ir kitų vienuolynų bibliotekose. Taip pat pastebima, kad ir vėliau, XIX a., su savo kraštu susijusiai literatūrai neskiriama specialaus dėmesio, ji pateko į bibliotekas daugiau atsitiktinai. Naujai komplektuodami fondus, vienuolynai juos papildydavo būtiniausiomis knygomis, beveik visai neskirdami dėmesio naujai pasirodantiems veikalams apie Lietuvą,— niekur beveik nerasime nei J. Lelevelio, nei I. Danilavičiaus, nei L. Jucevičiaus, nei J. Jaroševičiaus ar T. Narbuto, nekalbant apie S. Daukantą, kurio darbai buvo išspausdinti vėliau ir parašyti lietuviškai. Retai kur pasitaikydavo naujesniųjų rašytojų veikalų, pvz., Raseinių pijorų bibliotekoje B. Hlebovičiaus Vytauto biografija (lenkiškai)¹⁴⁶. Tačiau kone visose vienuolyno bibliotekose rasime seimuose ar teismuose pasakytas kalbas,— mat, tai buvo senosios feodalinės visuomenės gyvenimo aktualijos.

Nors kelis amžius lietuvių raštijoje vyravo religiniai raštai, kuriuos gamino patys dvasininkai, vis dėlto vienuolynų bibliotekos niekur nėra bandžiusios kiek sąmoningiau ir pilniau komplektuoti lietuviškų knygų.

Iš žinomų mums katalogų ligi 1831 m. Kražių biblioteka jų turėjo daugiausia — iš viso 18(23?) egz.¹⁴⁷ Iš pasaulietinių lietuviškų knygų šio

^{145a} MTF, b. 149—150.

¹⁴⁶ Ten pat, b. 194, l. 12.

¹⁴⁷ Pateikiame 1803 m. Kražių bibliotekos katalogo lietuviškų knygų skyriaus sąrašą ištaisai, nieko netaisydami:

Lituaniet Samogitae

In Folio

Mikolaja Daukszy Ewangielie na Niedziele i Swięta
w Wilnie 1599 r. 1 egz.

In 4-to

Nowy Testament w Krakowie 1701 2 egz.
X Szyrwida Kazanie w Wilnie 1629 2 egz.

In 8-tavo

Olszewskiego Brama otwarta do Wiecznosc i w Wilnie
1753 1 egz.
Ewangielie Polskie i Lit. w Wilnie 1647 5 egz.
X Jerzego Kossakowskiego o Rożoncu 1691 1 egz.
Anonimi Katechizm Katolicki 1770 3 egz.

katalogo skyriuje „Gramatici“ tėra vienas 1713 m. leidimo^{147a} Sirvydo trijų kalbų žodynas (2 egz.) ir 5 egz. „Anonymi Gramatici sine Principio“ (vadinasi, be pradžios), neįrašant nei išleidimo metų, nei vietos. Gal tai bus anoniminė gramatika — „Universitas“ (1737)?

Siauras tikiybinis požiūris į knygas neleido tų bibliotekų komplektuotojams įsigyti Prūsų Lietuvoje nė vienos lietuviškos kalbinės knygos. Reikėjo pergyventi šviečiamąjį laikotarpį, gerokai apgriovusį tikiybinį ekskliuzivizmą, kad būtų galima pamatyti čia pat gyvenančią savo tautos dalį. Kad ir koks skurdus Kražiuose lietuviškų knygų skyrius, bet, deja, visą XIX a. pirmąją pusę jis buvo gausiausias iš visų mokyklų bibliotekų.

Padubysio 1823 m. kataloge terastos vos trys tikiybinės lietuviškos knygos ir Sirvydo žodynas. Paparčių vienuolyno 1843 m. kataloge — Daušos Postilė, pavadinta lenkiškai — „Daušos žemaitiški pamokslai“ (1599)¹⁴⁸ ir „Uždraustų“ knygų skyriuje — „Kalvinų žemaičių pamokslai“ (1599)¹⁴⁹; Barūnų mokykloje — „Ewangelie Polsko-Litewskie“.

Palėvenio domininkų vienuolyno bibliotekos 1804 m. kataloge tarp 342 knygų buvo 4 lietuviškos tikiybinės knygos (be jokio bibliografinio aprašo)¹⁵⁰. Domininkų bibliotekos 1849 m. kataloge, be S. Stanevičiaus išleistų 1823 m. Daušos Postilės ištraukų („Wyjatek z Kazań Zmuydzkich“, 1599)¹⁵¹ ir knygos „Naujas Istatimas Jezaus Christaus Giedrajtis 1816“¹⁵², „Gramatikų ir žodyninkų“ skyriuje sužymėti du D. Sutevičiaus veikalų rankraščiai: „Sutkiewicz, Słownik Litewsko-Polski. Rękopis pierwszej ręki 1835, Ten że sam Słownik Litewsko-Polski. Rękopis prawiony przez samego Autora, tom I, II, III, IV, 1842“¹⁵³.

1865 m. sudarytame Kauno augustijonų vienuolyno knygų kataloge, perduodant saugoti jas Kauno gimnazijai, tebuvo vienas Sirvydo žodyno egz.¹⁵⁴

Neturint visų vienuolynų ir jų laikomų bibliotekų katalogų, sunku griežtai ką teigti, bet iš visa ko atrodo, kad, rinkdami lietuviškas knygas, dvasininkai darydavo tai privačiai, savo pačių praktiniam reikalui, o pačios dvasininkų institucijos specialaus susidomėjimo tuo atžvilgiu nerodė. Kitokį vaizdą matome Varnių dvasinėje seminarijoje: ruošiant dvasininkus žemaičiams, reikėjo lietuviškų tikiybinų knygų, bet ir ten, iš viso ko atrodo, jos ėmė gausėti tik M. Valančiaus ir kitų ten dirbusių su lietuvių raštija tiesiog susijusių žmonių pastangomis. Todėl 1866 m. ten, atrodo, buvo daugiausia lietuviškų knygų — 66 t.

Atsipalaidavusios nuo vienuolynų, mokyklų bibliotekos savo fondus komplektavo ligi 1830 m. universiteto priežiūroje, orientuodamosi į šviečiamojo pobūdžio literatūrą. Bibliotekos žymiai supasaulėjo, pagausėjo veikalų gyvosiomis kalbomis, ypač lenkų ir prancūzų. Tačiau niekur neteko aptikti, kad universitetas kada būtų pagalvojęs apie lietuviškas kny-

Be to, Sirvydo „Punktai sakymų“ (1629) įrašyti į skyrių „Contionatores poloni“, pavadinimu „X Szyrwida S. J. Kazania na Niedzielę“, 1 egz. (l. 153).

Krukuvoje išleisto 1701 m. lietuviško „Naujojo testamento“ lietuvių bibliografija nežino, tai galėjo būti tik Š. Bitnerio „Naujas testamentas“, tais pačiais metais pasirodęs Karaliaučiuje, — trūkstant atitinkamo katalikų vertimo, gal vartota ir protestantų? 1770 m. anonimo katekizmas galėjo būti (J. Jaskaudo) „Krikszcioniškas katalikiszkas katekizmas“.

^{147a} CVIA, f. 567, ap. 2, b. 55, l. 166.

¹⁴⁸ MTF, b. 152, l. 12.

¹⁴⁹ Ten pat, l. 98. Reikia manyti, kad tai arba M. Petkevičiaus Katekizmas (1598).. arba J. Morkūno Postilė (1600).

¹⁵⁰ KMVA, f. 208-s, ap. 1, b. 2, l. 78.

¹⁵¹ MTF, b. 149, p. 39.

¹⁵² Ten pat, b. 150, l. 3.

¹⁵³ Ten pat, b. 149, p. 83.

¹⁵⁴ Ten pat, b. 159, l. 19.

gas. Bibliotekos buvo skiriamos inteligentijai, o ji to meto feodalinėje visuomenėje kalbėjo daugiausia lenkiškai, kultūrinių ryšių su žemesniaisiais sluoksniais ieškojo tik patys pažangiausieji asmenys. Bet apamai imant, mokyklų bibliotekos buvo aprūpinamos nors dalimi tų lenkiškų knygų, kurios tiesiog lietė Lietuvos kultūrinius, ekonominius interesus.

Po 1831 m. knygos šiose bibliotekose komplektuojamos carinės politikos norima kryptimi. Tuo laikotarpiu toliau vyksta knygų rinkinių supasaulėjimas, nors ir dabar nebuvo vengiama nei katalikiškų, nei ypač pravoslaviškų tikiybinių knygų. Kruopščiai komplektuojami Rusijos istorijos veikalai, reiškusieji oficialiąją caro valdžios politikos kryptį. Savaiame daugėjo rusų literatūros veikalų, kuriuos nors ir labai sijoje caro cenzūra, bet tai buvo plyšys, pro kurį patekdavo ir gaivaus oro srovė. Tuo laikotarpiu sąmoningai buvo vengiama komplektuoti, ypač mokyklų bibliotekose, literatūrą, kuri sijo kuriuo nors būdu su Lietuvos krašto tradicijomis, jos kultūrinėmis bei politinėmis problemomis. Lietuviškų knygų ir toliau mokyklos naujai neįsigydavo — kai kuriose mokyklose jų atsirado visai atsitiktinai, įjungus senąsias bibliotekas.

Viešosios bibliotekos. Pirmąją viešąją biblioteką laikytina Vilniaus universiteto biblioteka. XVI—XVII a. šalia Krokuvos aukštosios mokyklos bibliotekos ji buvo viena iš stambiausių ir turtingiausių knygų telkinių Rytų Europoje¹⁵⁵. Edukacinės komisijos veikimo metu susirūpinta jos fondų papildymu, ir net Vilniaus Vyriausios mokyklos viešajai bibliotekai 1780 m. buvo pripažintas privalomas egzempliorius¹⁵⁶. XIX a. pirmajame ketvirtyje, nepaisant kai kurių dėstytojų protesto, K. Kontrimas ir E. Grodekas išsirūpino, kad ją galėtų naudotis miesto visuomenė. Vis dėlto, panašiai kaip ir mokyklų bibliotekos, ji priklausė atskirai institucijai, tik jos viešumo laipsnis buvo žymiai aukštesnis.

Visai kito pobūdžio buvo su jokiomis mokslo įstaigomis nesusijusios bibliotekos-skaityklos, išaugusios prie spaustuvių ar knygų parduotuvių. Iš seno pirmasis šaltinis įsigyti knygų buvo spaustuvės¹⁵⁷. Jos pardavinėjo savo leidinius, o kai kurios, susisiekdamos su kitomis spaustuvėmis krašte bei užsienyje, turėjo savo knygynus-parduotuves. Feodalų dvarų, kaip kultūros centrų (XVI—XVII a.), svoriui gyvenime sumažėjus, XIX a. pradžioje visos spaustuvės etnografinės Lietuvos plote susisipė Vilniuje. Žymiausia iš jų, aprūpinta privilegijomis, buvo aukštosios mokyklos spaustuvė. 1805 m. jos spaustuvinininku pakviestas J. Zavadskis. Jis atvyko į Vilnių 1803 m. Tai buvo žmogus, turintis platesnių kultūrinių interesų ir prekybininko gyslelę¹⁵⁸. Jo knygynas netrukus tapo tarsi savotišku klubu, kur ne tik įsigyjama knygų, bet ir susitinka turintieji intelektualinių interesų žmonės. Spalvingai apie tai rašo savo atsiminimuose S. Moravskis: J. Zavadskis „tas doras ir linksmas mozūras, pats apsiskaitęs ir naviškai sąmojingas, džiaugdavosi, kai tam tikromis valandomis sueidavo pas jį autoriai, literatai, poetai, mokslininkai, artistai. Nuo dešimtos ligi pusės devylikos iš ryto galėjai būti tikras rasięs ten įvairių įdomių asmenų. Vienas ar du fortepijonai atviliodavo ten dažnai gerąjį Renerį“¹⁵⁹ (universiteto muzikos dėstytoją pianistą). Ar šiame knygyne-klube būdavo galima ir pasiskolinti knygų, nežinoma, bet, be abejo, čia buvo kalbama ir apie naujai pasirodančias knygas, ir leidybiniais klausimais.

¹⁵⁵ Vladimirovas L. Vilniaus universiteto biblioteka, p. 12.

¹⁵⁶ Ten pat, p. 19.

¹⁵⁷ Knygų prekybos klausimas reikalingas specialių studijų, čia teliečiamas vienas kitas bruožas, susijęs su bibliotekų raida.

¹⁵⁸ Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. I, [Vilnius], 1935, p. IX.

¹⁵⁹ Morawski S. Kilka lat młodości mojej w Wilnie, 1818—1825. Warszawa, 1959, p. 174—175.

XIX a. pirmajame ketvirtyje, o iš dalies ir antrajame, spaustuvės, leidyklos ir knygyno-parduotuvės sąvokos buvo glaudžiai susipynusios. 1835 m. Vilniuje veikė 10 spaustuvių ir 6 knygynai, iš kurių šeštasis prie A. Marcinovskio spaustuvės pardavinėdavo tik savo leidinius¹⁶⁰; 1850 m.— 7 spaustuvės ir 6 parduotuvės-knygynai¹⁶¹. Apie Kauną tuo tarpu žinių teturime iš amžiaus vidurio: 1848 m. buvo 2 spaustuvės: viena valdinė prie gubernatoriaus įstaigos, antroji privati¹⁶²; ar pastaroji atlikdavo ir knygyno funkcijas, nežinoma. Suvalkuose nuo 1819 m. veikė viena spaustuvė, o apie 1839 m. įkurta antroji^{162a}. Jos išspausdino ir kelis lietuviškus leidinius, bet ar jos dar atlikdavo ir bibliotekos pareigas, duomenų nėra. 1861 m. Vilniuje buvo 9 spaustuvės ir 5 knygynai¹⁶³. 1844 m. Vilniaus gubernatoriaus ataskaitoje pažymėta, kad 3 Vilniaus knygų parduotuvės skolina žmonėms knygas¹⁶⁴,— vadinasi, atlieka bibliotekų funkcijas. Galima spėti, kad ši tradicija turėjo senas šaknis.

Kadangi Žemaičiuose kultūrinis gyvenimas buvo palyginti gyvas ir savitų brojų, savaime turėjo iškilti reikalas turėti čia pat spaustuvę-knygną. Dar 1820 m. laiške A. Mickevičiui, kuris mokytojavo Kaune, jo draugas filomatas J. Ježovskis rašė, kad Kražiuose bajorai žadą kurti spaustuvę¹⁶⁵. Jau konkrečiu, tiesiog su lietuvių kultūra susijusiu aspektu, galvodamas apie lietuviškų knygų spausdinimą ir tuo pačiu platinimą, tą klausimą kėlė J. Plioteris 1832 m. Jo rankraštyje „Medžiaga lietuvių raštijos istorijai“ („Materialy do historyj literatury języka litewskiego“) prie 1806 m. „Lietuviškų evangelijų“ bibliografinio aprašo randame J. Plioterį nusiskundžiant gausiomis korektūros klaidomis lietuviškuose spaudiniuose. Iš to jis daro išvadą: „Visa tai gali žtikinti, kiek stropumo, rušiant mūsų lietuviškas knygas. O pačiam autoriui juk toli Vilnių pasiekti;— todėl geriausia būtų, jei žemaičių vyskupas įkurtų spaustuvę Varniuose“¹⁶⁶. Spaustuvės klausimas liko neišspręstas ir vėliau. M. Valančius tarėsi 1859 m. konkrečiai su T. Gliuksbergu, kuris siūlėsi įsteigti spaustuvę Varniuose. Tačiau vieną spaustuvės funkciją — platinti knygas — jau atlikdavo Varniuose nuo 1853 m. veikiantis Zavadskio knygyno filialas, ir M. Valančius savo pasiūlymo atsisakė¹⁶⁷. Varnių knygynas ėjo ir viešosios bibliotekos-skaityklos pareigas. 1857 m. išspausdintame jos skolinamų knygų kataloge — 609 pavadinimai; mėnesinis mokeskis — 75 kp., užstatas — 3 rb. Turinio atžvilgiu knygos parinktos daugiausia iš XIX a. lenkų grožinės literatūros veikalų¹⁶⁸. Be Vilniaus ir Varnių, Šiauliuose veikė A. Ramo, o Kaune A. Miulerio knygų parduotuvės¹⁶⁹. Iš jų A. Miuleris turėjo 2018 t. biblioteką. Ar jis leisdavo ja naudotis viešai, žinių neturime. Iš tų daugelio detalių vis dėlto aiškėja, kad—kalbamu laikotarpiu kai kurios spaustuvės ir knygynai iš dalies būdavo savotiški vieši kultūros klubai ir drauge skaityklos.

¹⁶⁰ Baliński M. Opisanie statystyczne miasta Wilna. [Vilnius], 1835, p. 82.

¹⁶¹ Памятная книжка Виленской губернии на 1850 г., с. 135—136, 179—180.

¹⁶² CVIA Leningrade, f. 1281, ap. 5, b. 50, p. 36.

^{162a} Studia i materiały do dziejów Suwalszczyzny. Białystok, 1965, p. 244, 262.

¹⁶³ Корева А. Виленская губерния. СПб, 1861, с. 598.

¹⁶⁴ CVIA Leningrade, f. 1281, ap. 4, b. 51, l. 43.

¹⁶⁵ Brensztejn M. Filomata w Krożach.— „Księga pamiątkowa Uniwersytetu Wileńskiego“, t. II, [Vilnius], 1939, p. 332—333.

¹⁶⁶ LTR Valstybinė respublikinė biblioteka. PR 202, nenumuruota, ten pat nuoraše mašinėle — p. 86.

¹⁶⁷ Alekna A., p. 182.

¹⁶⁸ Uwiadomienie o dziełach polskich, znajdujących się w czytelni przy księgarni pod firmą Józefa Zawadzkiego w Worniach pod Telszami. [Vilnius], 1857, p. 3.

¹⁶⁹ CVIA, f. 378, BS, b. 2430, 1864 m., l. 17.

Buvo ir atskirai veikiančių skaityklų-bibliotekų. M. Balinskis mini Vilniuje dvi skaityklas 1835 m.: Morico ir Borodzičienės¹⁷⁰. Reikia manyti, kad jų buvo ir prieš 1831 m. sukilimą.

Po 1831 m. sukilimo viešosiomis bibliotekomis susirūpino caro valdžia, 1834 m. siūlydama jas steigti bajorams. Tačiau tuoju po sukilimo bajorai skeptiškai pažūrėjo į šį pasiūlymą¹⁷¹. Kiek vėliau, rusifikacijai stiprėjant, jau pačiai Lietuvos feodalinei visuomenei parūpo viešųjų bibliotekų steigimas. Jos turėjo būti viena iš kovos priemonių, formuojant politinį inteligentijos atsparumą. 1843 m. Ukmergės piešimo mokytojas Dambrauskas prašė valdžią leisti jam steigti biblioteką. Jis buvo sugalvojęs rinkti lėšas iš apylinkės dvarininkų, pirkti pagal sudarytą planą Vilniuje knygas, dalintis, jas skaitant, o paskui ilgainiui turėjo išaugti iš taip įsigytų knygų viešoji biblioteka¹⁷². Iš to pareiškimo matyti, kad biblioteka buvo taikoma daugiausia dvarininkams, gal dar vienam kitam miestelio inteligentui bei dvasininkui. Tokie bibliotekos, sudarytos visuomeniniais pagrindais, negalėjo būti didelės, jos buvo pusiau viešos, nes skaitytojus sudarydavo tie, kurie prisidėdavo įnašais. Tiksliau tų bibliotekų skaičius sunku nustatyti, bet jų yra buvę ne viena.

1846 m. suimtas Vilniaus gydytojas A. Reneras buvo kaltinamas platines užsienio spaudą, ypač periodinę, kurioje buvę minčių prieš carinės Rusijos santvarką¹⁷³. Išaiškinus skaičiųsių pavardes, buvo iškvieštas pas Kauno gubernatorių Ukmergės dvarininkas Pomarnackis, kuris turėjo raštu pasižadėti, kad nieko draudžiama neskaitysiąs. Ten pat jis aiškinosi, kad A. Reniero biblioteka buvusi vieša: sumokėjęs 5 rb. metams, buvę galima ja naudotis¹⁷⁴. Toks pats pasižadėjimas yra ir kito skaitytojo (J. Bigulskos)¹⁷⁵. Po 1863 m. sukilimo kratos metu rasti šlėktos Seliavos dokumentai, kad 1851 m. Ukmergėje¹⁷⁶ įsteigta biblioteka. Ar tai buvo ta pati Dambrausko sumanytoji, sunku šiandien pasakyti, bet Seliavos minimoji biblioteka visai panašiai tvarkėsi, kaip anoji. Ji buvo taip pat pusiau vieša. „Carinis generolas Vieselickis, pranešdamas apie Ukmergės ir panašias bibliotekas Ašmenoje ir Švenčionyse, priskiria joms „pavojingą tikslą“ „palaikyti ir stiprinti tarp šlėktos, o per ją ir tarp liaudies lenkišką elementą“ ir todėl siūlo jas naikinti“¹⁷⁷. Šis pasiūlymas M. Muravjovui patiko, jis išleido raštą, kuriame sakoma: „Mane pasiekė žinios, kad daugelyje man patikėto krašto miestų yra lenkiškų knygų bibliotekos, įkurtos šlėktos ir lenkų kilimo valdininkų, kad kai kurios iš jų įsteigtos ir laikomos be valdžios leidimo. Pagrindinis jų tikslas skleisti lenkų įtaką krašte ir slopinti čia rusų tautybę; daugelis iš jų buvo tuo tikslu steigiamos, jau ruošiantis sukilimui“¹⁷⁸.

1844 m. buvo įsakyta steigti kiekvienoje gubernijoje po vieną viešą rusišką biblioteką. Vilniuje ją apsiėmė sudaryti spaustuvininkas Gliuksbergas¹⁷⁹. Jam buvo išskirta 3000 rb., už kuriuos jis nupirko 1500 knygų, daugiausia naujosios rusų grožinės literatūros¹⁸⁰. Jau 1848 m. gubernat-

¹⁷⁰ Baliński M., p. 82.

¹⁷¹ Janulaitis A. Lietuvos bajorai. K., 1936, p. 671, 672.

¹⁷² CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5246, l. 2.

¹⁷³ KMVA, t. 50, ap. 1, b. 2397, 1847 m., l. 1.

¹⁷⁴ Ten pat, l. 16.

¹⁷⁵ Ten pat, l. 18.

¹⁷⁶ Szulkin M., p. 76. Taip pat Vladimirovas L. Visuomeninių bibliotekų vystymasis Lietuvoje. 1861—1917 m.—VVU Mokslinės bibliotekos metraštis, 1958—1959 m., V., 1961, p. 70.

¹⁷⁷ Szulkin M., p. 77.

¹⁷⁸ Ten pat.

¹⁷⁹ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 5284, l. 5.

¹⁸⁰ Vladimirovas L. Vilniaus universiteto biblioteka, p. 39.

toriaus ataskaitoje įrašoma, kad Vilniuje veikia aštuonios spaustuvės, penkios knygų parduotuvės ir viena rusiška biblioteka¹⁸¹, Kaune — dvi spaustuvės ir viena biblioteka su 410 t., „kurios niekas nelanko“¹⁸². Panaši padėtis buvo ir Vilniuje: „Biblioteka, kurios fondą sudarė vien rusiškos knygos, negalėjo tuo metu Vilniuje turėti didesnės skaitytojų auditorijos“¹⁸³, o be to, „vietinė administracija nepilnutinai pagal sutartį atsiškai su Gliksbergu“¹⁸⁴. 1848 m. biblioteka buvo uždaryta ir 1858 m. perduota Vilniaus Archeologijos komisijos skaitymo kabinetui¹⁸⁵. Laikotarpio pabaigoje atsiranda ir mažesniuose Lietuvos miestuose viešųjų bibliotekų, veikiančių savarankiškai, ne šalia parduotuvių: Šiauliuose — 1861 m., Paulauskiui paskyrus jai testamentu savo biblioteką¹⁸⁶, o likusią dalį surinkus iš kitų asmenų, ir Švenčionyse, sudaryta iš K. Maslovskio ir Z. Čechovičiaus privačių bibliotekų¹⁸⁷. Jos veikė ligi 1864 m.

Visoms viešosioms bibliotekoms būdingas orientavimasis į pasaulietinę ir naująją knygą. Pačioje seniausioje Lietuvoje — universiteto — bibliotekoje jei 1803 m. iš turimų 12 000 t. teologinio turinio knygos sudarė 80%, tai 1831 m. iš 51 837 t. tikiybinių knygų tebuvo 20%¹⁸⁸. Knygynų skaityklų fondai galėjo taip pat būti ganė jvairūs, priklausomai nuo to, kokių leidinių leisdavo spaustuvė, prie kurios buvo išaugęs knygynas. Tačiau turimas Varnių 1857 m. skaityklos katalogas rodo, kad skolinimui atrinktos ištiesai naujai pasirodžiusios, eiliniam to meto inteligentui galinčios būti įdomios knygos. Kurio nors idėjinio kryptingumo tačiau negalima užčiuopti. O caro valdžios steigiamos viešosios bibliotekos vykdė carinės politikos uždavinius, atitinkamai komplektuodamos knygas, — skaitytojų trūkumu jose skundžiasi patys caro valdžios atstovai. Kitos bibliotekos orientavo skaitytoją priešinga linkme, pvz., Reniero biblioteka. Naują veidą buvo bepradedančios rodyti Šiaulių ir Švenčionių viešosios bibliotekos, išaugusios iš suaukotų privačių knygų fondų.

Šiaulių biblioteka neturėjo retesnių knygų, tačiau joje vienaip ar kitaip atsispindėjo XIX a. intelektualinės, istorinės ir kitos Lietuvos krašto problemos. Randame joje iš prancūzų autorių ne tik Volterą, bet ir Ruso, Monteskjė ir madingo tuo metu S. F. Volnejo raštus, iš naujųjų lenkų rašytojų, gyvenusių Lietuvoje, — V. Sirokomlės, J. Kraševskio, T. Narbuto ir kitų veikalus. Iš lietuvių rašytojų — S. Daukantą ir M. Valančių¹⁸⁹. Dar naujoviškesnė Švenčionių biblioteka. Šalia Getės, Šilerio, Dantės, Šekspyro, Beranžė ir kitų čia rinkta naujieji, ypač Lietuvoje išeinantieji veikalai, savo tematika susiję su mūsų krašto gyvenimu: L. Jucevičiaus, T. Narbuto, A. Jocherio, L. Rogalskio, J. Chodzkos, T. Cackio, K. Bogušo, J. Kraševskio ir kitų. Deja, lietuviškų jų tarpe nėra¹⁹⁰.

Sios bibliotekos buvo skiriamos tik inteligentijai. Jos liaudžiai buvo neprieinamos ne tik dėl fondų sudėties, bet ir dėl didelio mokesčio, pvz., Varnių skaitykloje. Universiteto bibliotekos lituanika tuo tarpu laukia tyrinėtojo. Iš spaudoje paskelbtų duomenų (1773—1774 m. — iš 11 000 t. 90% buvo lotyniškų, 600 Vakarų Europos kalbomis, apie 250 lenkiškų ir 7 lietuviškų¹⁹¹), galima tik viena konstatuoti, kad lietuviškos knygos uni-

¹⁸¹ CVIA Leningrade, f. 1281, ap. 4, b. 80, l. 72.

¹⁸² Ten pat, ap. 5, b. 50, l. 36.

¹⁸³ Vladimirovas L., Vilniaus universiteto biblioteka, p. 39.

¹⁸⁴ Ten pat.

¹⁸⁵ Ten pat.

¹⁸⁶ MTF, b. 197, l. 228.

¹⁸⁷ Ten pat, b. 219.

¹⁸⁸ Vladimirovas L. Vilniaus universiteto biblioteka, p. 31.

¹⁸⁹ MTF, b. 197, 228.

¹⁹⁰ Ten pat, b. 219.

¹⁹¹ Vladimirovas L. Vilniaus universiteto biblioteka, p. 17.

versitete specialiai komplektuojamos nebuvo nė vėliau, bet 1803 m. svarstant lietuvių kalbos klausimą¹⁹² ir paskui ji papildoma kai kuriais Prūsų Lietuvos moksliniais leidiniais, kurių ištaisai pasigendame mokyklų ir visuolynų bibliotekose.

Neturint visų čia mi imų viešųjų bibliotekų katalogų, sunku tiksliai aptarti jų lituaniką, bet iš peržiūrėtų tik viena Šiaulių biblioteka turėjo naujausių lietuviškų knygų. Tai Valančiaus „Zemaičių vyskupystė“, 1848, „Tamošius iš Kempės“, 1852, Daukanto „Būdas“ ir „Parodymas, kaip apynius auginti“¹⁹³. Jos čia atsirado iš suaukotų privačių rinkinių.

Apie viešas lietuviškas liaudžiai skiriamas bibliotekas dar tik buvo svajojama. S. Daukantas, rašydamas M. Valančiui, ragino jį pradėti jas steigti, rodydamas latvių pavyzdį: „Kurše prie bažnyčių visur įsteigti tikiybinių knygų knygynėliai, kad kiekvienas neturtingas ūkininkas, nevaliodamas pirkti, galėtų imti ir skaityti ir mokyti tikybos tiesų savo šeimyną — štai kur protas!“¹⁹⁴ Deja, ar jos buvo steigiamos, neturime žinių. O šiaip veikiančios tuo metu bibliotekos imdavo nemažą mokesį. Jos buvo neįkandamos valstiečiui ir dėl visai nepritaikytos literatūros — knygų buvo ištaisai nelietuviškos ir skiriamos išprususiam skaitytojui.

Privačios bibliotekos. Šalia visų čia suminėtų viešų ar pusiau viešų knygų pateikimo visuomenei būdų, nemaža reikšmės turėjo ir privačios bibliotekos. Knygų brangumas ir tai, kad palyginti sunkiai jos buvo gaunamos, didino visuomeninį privačių bibliotekų vaidmenį. Vis dėlto ir jomis galėjo pasinaudoti daugiau ar mažiau ne vien tik jų savininkai. Knygų skolinimosi praktika rodo kad ir pilni nusiskundimų S. Daukanto laišku tais klausimais. „Stebiuosi, kad ponas Danilavičius,— rašo S. Daukantas T. Narbutui,— kuris turi per 2000 dokumentų, nenori tamstai duoti: ponas profesorius [I. Onacevičius] turi taip pat daug įdomių, bet jis vargšas reikalingas pinigų, o aš negaliu valioti“¹⁹⁵.

Tikslių žinių šiandien surinkti apie visas to meto privačias bibliotekas neįmanoma. Težinoma apie tas, kurios vienaip ar kitaip pagarsėjo arba atkreipė caro valdžios dėmesį. Vakariniėje Lietuvos dalyje ligi 1831 m. sukilimo įvairiuose šaltiniuose minimos kelios bibliotekos: Plioterių Švėkšnoje, D. Poškos Bijotuose^{195a}. Reikia manyti, turėjo būti ir J. Giedraičio Alsėdžiuose. Vieną stambiausių bibliotekų Žemaičių krašte turėjo Alsėdžiuose J. Gintila. Jis, kaip rašo F. Radziševskis,— „visas savo pajamas skyrė knygoms pirkti. Tuo tikslu važinėjo į Vokietiją, kur, ypač Leipcige, Vienoje ir Berlyne, įsigijo itin retų ir brangių veikalų, o pusė kadaise garsaus Peterburgo antikvaro ir knygyninko Grefo knygomis perėjo į jo biblioteką. Kun. Gintilos rinkinys turėjo per 30 000 t.“¹⁹⁶ Keli metai prieš mirtį jis žymią to rinkinio dalį dovanojo Žemaičių diecezinei seminarijai. Kun. Gintilui mirus, likusi jo biblioteka padalinta į dvi dalis: keliolika tūkstančių tomų atiduota Žemaičių katedros kapitulai, o likusi prijungta prie bernardinų bibliotekos Kretingoje¹⁹⁷. Jau po 1831 m. L. Jucevičius mini Gorskių bibl. Salantuose¹⁹⁸.

¹⁹² Brensztejn M. Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do r. 1832. [Vilnius], 1925, p. 25.

¹⁹³ MTF, b. 228, l. 1, 2, 5, 12. Išskyrus „Būdą“, visos gautos iš Paulauskio bibl.

¹⁹⁴ Janulaitis A. Daukanto laišku.— „Mūsų senovė“, t. I, p. 788.

¹⁹⁵ Ten pat, p. 706.

^{195a} D. Poškos bibliotekoje buvo senų, retų leidinių; tai rodo tas faktas, kad rašytojas ją dovanojo Kražių gimnazijai.— Lebedys J. Simonas Stanevičius, p. 93—94.

¹⁹⁶ Nežinant, kuo remiasi E. Radziševskis, pateikdamas šį skaičių, tenka paabejoti dėl jo tikslumo. V. Biržiška Liet. enciklopedijoje, t. IX, p. 19 pateikia 19720 t. įvertintus 30 000 rb. V. Biržiška, atrodo, bus turėjęs J. Gintilos testamentą.

¹⁹⁷ Radziszewski F., p. 56.

¹⁹⁸ Jucevičius L. A. Raštai. Vilnius, 1959, p. 424.

Apsčiai informacijų apie privačias bibliotekas XIX a. viduryje randame caro valdžios bibliotekų konfiskavimo aktuose. Kauno gubernatorium M. Muravjovas (sūnus) 1864 m. birželio 16 d. laiške tėvui pranešė liepęs konfiskuoti vien Raseinių apskrityje 16 bibliotekų¹⁹⁹. Iš jų kai kurios buvo ne taip jau mažos, kaip antai J. Plioterio Svėkšnoje ar Gruževskių Kelmėje, turėjusi apie 5000 t., nemaža retų knygų, jų tarpe protestantiškų ir arijoniškų²⁰⁰. Visa tai rodo, kad Žemaičiuose ir Vidurio Lietuvoje būta gana apščiiai bibliotekų. Čia pridurtina dar M. Čapskio biblioteka (2670 pav.) Kėdainiuose²⁰¹, taip pat Paulauskio biblioteka su 754 knygomis²⁰², 1861 m. testamentu paskirta Šiaulių Viešajai bibliotekai, ir J. Prekerio Kaune. Apie Rytų Lietuvos bibliotekas žinios ne tokios tikslios, nes Kauno gubernatorium persistengė, konfiskuodamas ne tik sukilėlių, bet ir privačias lenkiškas bibliotekas. Generalgubernatorius Muravjovas paaikškino vėliau įsakęs uždaryti tik „viešąsias bibliotekas, kurias įsteigė šlėkta ar valdininkai, o tas potvarkis neliečia privačių asmenų bibliotekų“²⁰³.

Vilniaus gubernijoje tuo metu minimos įvairiuose šaltiniuose šios stambesnės ar žymesnės bibliotekos: Jašiūnuose kelių tūkstančių tomų istoriko M. Balinskio biblioteka, kurioje buvo daug rankraščių ir bibliografinių retenybių²⁰⁴; į Daugėliški atgabenta iš Baltarusijos Plioterių dvarą 15 000 t. biblioteka, ten išbuvusi 1809—1854 m., paskui vėl išgabenta į Kraslavą²⁰⁵; Belmonte, Zarasų apskr., kitos Plioterių atšakos — 4000 t.²⁰⁶; Ukmergės apskr. Siesickių — 7000 t.²⁰⁷; Verkiuose Vitgenšteinų — 5000 t.²⁰⁸; Vaitkuškyje, Ukmergės apskr., Kasakovskių — 7000 t.²⁰⁹ biblioteka ir kt.

Istoriko T. Narbuto biblioteka Šiauruose buvo specialiai istorinio profilio su daugeliu vertingų istorinių veikalų, liečiančių Lietuvos istoriją. T. Narbuto 1846 m. istorinių knygų kataloge yra 527 knygos²¹⁰. Jam mirus, Vilniaus gubernatorium 1864 m. lapkričio 22 d. įsakė užantspauduoti biblioteką, patikrinus, ar kas nenuslėpta, nes... „Narbutų giminė visada kėlė įtarimą politiniu atžvilgiu“²¹¹. Pasiūstas Muravjovo įsakymu valdininkas rankraščių nerado, o katalogą atsiuntė Vilniaus cenzūrai 1865 m. balandžio 23 d. (tuo tarpu jis nėra surastas)²¹².

Daugiausia bibliotekų buvo, be abejo, pačiame Vilniuje, intelektualiniame Lietuvos centre: be M. Polinskio-Pelkos bibliotekos su 3442 knygomis²¹³ „...Reikėtų paminėti Valerijoną Gorskį, — rašo V. Abramavičius, — o ypač Adomą Jocherį, kuris nemaža pasidarbavo, kad biblioteki-

¹⁹⁹ Jurbarko dvari inky V. Gijeviskio ir P. Stapcevičiaus; dvaruose: Skaraitiškėje Bilevičiaus, Katovščiznoje Kareivų, Tytuvėnuose Pšeciševskių, Medininkuose Sičinevskio, Juozapavoje J. Stanevičiaus, Velžiuose B. Stanevičiaus, Blinstrubiškiuose Jančevskienės, Bagdonavoje Bagdanavičienės, Jūkainiuose. Konarskio, Grūziškėje Felinskienės, Surmantuose Jofautų, Kelmėje Gruževskių, Plūščiuose Pšeciševskių bibliotekos.— CVIA, f. 378, BS, b. 2430, 1864 m., l. 49.

²⁰⁰ Radziszewski F., p. 24.

²⁰¹ MTF, b. 223.

²⁰² Ten pat, b. 228.

²⁰³ Szulkin M., p. 79.

²⁰⁴ Radziszewski F., p. 20.

²⁰⁵ Ten pat, p. 110.

²⁰⁶ Ten pat, p. 2.

²⁰⁷ Ten pat, p. 59.

²⁰⁸ Ten pat, p. 107.

²⁰⁹ Ten pat, p. 119.

²¹⁰ Szulkin M., p. 81.

²¹¹ Ten pat, p. 80.

²¹² Ten pat, p. 81.

²¹³ Шулькина Г. Страницка из истории Вильнюсских библиотек (Библиотека М. Полинского-Пелки).— „Библиотеки инкыстė ir bibliografija“, t. II, V., 1963, p. 202.

ninkystės ir bibliografijos mokslo židynys Lietuvoje neužgestų ir XIX a. viduryje“²¹⁴. Vadinasi, ir šie knygos mylėtojai turėjo turėti nemažas bibliotekas. Žymi buvo Vilniaus archeografijos draugijos nario M. Malinausko biblioteka, turinti apie 4000 t. Savininkui mirus, caro valdžia ją susirūpino, 1866 m. ji buvo perduota Archyvinei komisijai, kur pagulėjusi netvarkyta ir drėgmėje 1870 m. sausio 16 d. buvo išsiųsta (3174 t.) į Peterburgo Viešąją biblioteką, nepaisant turimo leidimo palikti retąsias knygas Vilniaus Viešojoje bibliotekoje²¹⁵. Vyskupo Krasinskio 1500 t. biblioteka ir rankraštynas daugiausia lietė katalikų bažnyčios istoriją²¹⁶. Be abejo, Vilniuje buvo ir daugiau privačių bibliotekų.

Visos tos žinios apie privačias bibliotekas, be abejo, nėra pilnos, bet ir jos duoda apytikrą Lietuvoje buvusio tuo metu bibliotekų tinklo vaizdą.

Privačios bibliotekos turėjo palyginti visai laisvas rankas, komplektuodamos knygas. Tokių bibliotekų tarpe buvo senų su itin vertingais rinkiniais. Iš jų žinomos J. Plioterio Svėkšnoje, J. Gintilos Alsėdžiuose, Gruževskių Kelmėje, M. Balinskio Jašiūnuose, M. Polinskio-Pelkos ir A. Jocherio bei M. Malinausko Vilniuje, Plioterių Daugėliškyje, T. Narbuto Siauruose ir kt.

Privačių asmenų bibliotekos lietuviškų knygų požiūriu labai įvairavo. Žmonės, kurie betarpiškai dalyvavo lietuvių kultūriniame gyvenime, patys rašė ir leido knygas, savaime turėjo kaupti ir lietuviškus leidinius. Iš tokių buvo Strazdas, Poška, Valiūnas, Vilmikas, Giedraitis, Stanevičius, Plioteris, Kipr. ir Kaj. Nezabitauskiai, Daukantas, Pabrėža, Ivinskis, Valančius, Akelaitis, Aleknavičius ir t. t. Nesuklysimė, laikydami jų bibliotekas pirmaisiais didžiausiais lietuviškų knygų rinkiniais. Žinių turima tik apie kai kurias iš jų: pvz. Daukanto bibliotekos likučiai šiandien saugomi LTSR MA Lietuvių kalbos ir literatūros institute²¹⁷.

Lituanika kruopščiai buvo komplektuojama J. Plioterio bibliotekoje Svėkšnoje. J. Plioterio rankraščiuose, aprašant lietuvių raštijos faktus, nurodomi juos plavi bibliotekos egzemplioriai. Platesnių žinių apie ją yra surinkęs J. Lebedys²¹⁸.

Lenkų bibliografo K. Estreicherio laiške (1884.I.5) S. Didžiuliui nurodoma J. Prekerio biblioteka Kaune kaip turinti daug lituanikos²¹⁹. „Tautoje ir žodyje“ paaiškinimuose prie laiško sakoma: „Prekierio biblioteka mi ima dar Stanevičiaus laiške iš 1884.XI.9. Prekieris, ilgus metus bevaldininkaudamas Kaune, buvo surinkęs žymių, labiausiai lituanikos, biblioteką, kurią naudojo savo istoriniams darbams apie Lietuvą“²²⁰.

Mūsų spaudoje aprašyta M. Polinskio-Pelkos biblioteka Vilniuje, kuri turėjusi specialų tikslą „atspindėti Lietuvos ir dalies Baltarusijos spausdinių produkciją“²²¹, iš 3442 knygų besurinko 11 lietuviškų knygų²²², nors pats bibliografas M. Polinskis buvo suregistravęs per 100 lietuviškų knygų, žymiai prašokdamas Kaj. Nezabitauskį ir L. Rogalskį²²³.

²¹⁴ Abramavičius V. XIX a. Vilniaus bibliotekininko Viktoro Krajevskio „[vadas į bibliologiją]“.— „Bibliotekininkystė ir bibliografija“, t. I, V., 1961, p. 298—299.

²¹⁵ Szulkin M., p. 82.

²¹⁶ Ten pat, p. 83.

²¹⁷ Žr. Lebedys J. S. Daukanto biblioteka.— „Lietuvių literatūros instituto darbai“, K., 1947.

²¹⁸ Lebedys J. Simonas Stanevičius, p. 133—134; Zukas V. J. Plioterio lietuvių bibliografija ir spaudos istorijos darbai.— „Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai“, t. II, V., 1962, p. 95—110.

²¹⁹ „Tauta ir žodis“, t. III, K., 1925, p. 277.

²²⁰ Ten pat, p. 288.

²²¹ Шулькина Г., p. 203.

²²² Ten pat, p. 222.

²²³ Biržiška V. Lietuviškos bibliografijos istorija, K., 1944, p. 23.

Šiaip Lietuvos feodalo bibliotekose lietuviškų knygų pasitaikydavo vienur daugiau, kitur mažiau. Pvz., M. Capskio bibliotekoje Kėdainiuose²²⁴ (2670 t.) jų buvo surašyta 10 ir 1 latviška, jų tarpe Rėzos išleisti Done-laičio „Metai“²²⁵, keturi 1653 m. Kėdainių leidiniai („Kniga nobažnistes krikščioniszkos...“, „Summa albo Trumpas iszguldimas Ewangeliu szwentu“, „Maldos kryszcioniszkos...“, „Katechizmas albo Trumpas pamokslas“²²⁶, Ivinskio kalendoriai — 1846 ir 1852, 1855 m., pagaliau dvi S. Daukanto knygos „Pamokslas apie sodnus“, 1849 m.²²⁷ ir „Būdas“²²⁸. Paulauskio bibliotekoje, kuri turėjo 754 knygas, buvo 3 lietuviškos (M. Valančiaus ir S. Daukanto). Tuo tarpu specialiai Lietuvos istoriją tyrinėju-sio T. Narbuto 1846 m. kataloge vos dvi S. Daukanto knygelės („Abėcė-lė...“ ir „Parodymas, kaip apynius auginti“), veikiausiai paties autoriaus atsiųstos, o vėlesnis T. Narbuto knygų katalogas (884 t.) praturtėjo dar dviem E. Stanevičiaus ir K. Sirvydo lietuviškomis knygomis²²⁹.

Iš trumpos mokyklų, įvairių institucijų, viešųjų ir privačių asmenų bibliotekų apžvalgos XIX a. pirmojoje pusėje ryškėja, kad daugiausia jų buvo Vilniuje. To amžiaus pirmajame ketvirtyje Kaune tebuvo 2 biblio-tekos: apskritinės mokyklos ir augustijonų vienuolyno. Tačiau bibliotekų tinklas geografiškai buvo išsidėstęs po visą Lietuvą ne taip jau retai tiems laikams; gana stambių bibliotekų randame net mažuose miesteliuose ar dvaruose.

1866 m. visoje Kauno gubernijoje „buvo šios neprivatinės bibliote-kos: Kauno gimnazijos (buv. Kražių) 8189 t., Zarasų 2 kl. apskrities mokyklos 104 t., Ukmergės 2 kl. mokyklos 1360 t., Panevėžio 2 kl. mo-kyklos 3104 t., Kauno mergaičių gimnazijos 446 t., Šiaulių gimnazijos (daugiausia iš Slucko) 5731 t., Raseinių apskrities mokyklos — 2904 t., Telšių progimnazijos 3118 t., Kauno katalikų kunigų seminarijos 6420 t. (jų tarpe 26 lietuviškos knygos, 60 t.), Raseinių dominikonų 1088 t., Kalvarijos dominikonų — 975 t., Kretingos bernardinų — 3000 t., Telšių bernardinų — 632 t.“²³⁰. Užnemunėje stambiausią biblioteką turėjo 1866 m. Suvalkų gimnazija — 2907 pav., 6636 t. (1866)²³¹, Marijampolės apskritinė 4481 t. (1852)²³². Vilniaus gubernijoje 1861 m. buvo šios neprivачios stambios bibliotekos: Bajorų instituto — 4254 t., gimnazijos — 4626 t., gimnazijos skyriaus — 2956 t., Lietuvos dvasinės seminarijos (pravosla-vų) — 17 605 t., diecezinės seminarijos — 10 177 t., rabinų mokyklos — 3181 t., Sventčionių bajorų mokyklos — 2425 t., Lydos apskritinės — 982 t.,

²²⁴ Capskio bibliotekoje buvo: tikibinių knygų — 58 t., filosofų — 51, teisės ir po-litinės ekonomijos — 265, literatūros — 472, vaikiškų ir pedagoginių — 75, kalbotyros, grožinės literatūros ir meno istorijos — 168, istorinių — 331, geografijos, statistikos ir kelionių — 117, gamtos, botanikos — 119, matematikos, fizikos ir chemijos — 107, žemės ūkio, technologijos — 234, karo mokslo — 10, medicinos — 43, įvairių — 87, periodikos — 533, atlasų — 18, architektūrinių piešinių, estampų ir nedidelių litografijų — 66. Pagal kelias bibliotekoje buvo: lenkiškų — 649 knygos, vokiškų — 433, prancūziškų — 276, lo-tyniškų — 90, rusiškų — 54, lietuviškų — 10 (pačiame kataloge klaidingai pažymėta 8), angliškų — 7, itališkų — 4, latviškų — 1. — MTF, b. 223.

²²⁶ MTF, b. 223, l. 21.

²²⁶ Ten pat, l. 2.

²²⁷ Ten pat, l. 3.

²²⁸ Ten pat, l. 72.

²²⁹ Ten pat, b. 638, l. 19; Batūra R. Teodoras Narbutas. — „Mokslas ir gyvenimas“, 1964, Nr. 9, p. 33.

²³⁰ Lietuviškoji enciklopedija. T. III, p. 863.

²³¹ Radziszewski F., p. 80.

²³² CVIA Leningrade, f. 733, ap. 77, b. 358, l. 92.

Valstybinių turtų ministerijos kaimo mokyklų — 3190 t., Archeologijos muziejus — 14 892 t.²³³ Kaip anksčiau minėta, Gydytojų draugijos bibliotekoje 1863 m. buvo 7654 t.²³⁴

Net ir paviršutiniška bibliotekų fondų analizė rodo, kad Lietuvos inteligentija gyvai sekė to meto Europos intelektualinį gyvenimą. Stambesnė, ypač didukų, bibliotekose randama svarbiausios mokslo ir meno naujienos. Tik daugelio bibliotekų uždaramas itin kliudė knygai pasiekti platesnius visuomenės sluoksnius.

Feodalinių institucijų bibliotekos visų pirma orientavosi į feodalinio sluoksnio intelektualinius interesus. Ligi pat XVIII a. pabaigos jose vyravo tikiškinė knyga. Nuo XIX a. pradžios daugelio bibliotekų fondai ėmė smarkiai keistis, praplėsdami savo turiniu, supasaulėdami ir tuo būdu atitinkdami vis platesnės visuomenės poreikius. Uždarų bibliotekų skaičius palaipsniui mažėjo, o viešųjų tinklas plėtėsi.

Lituanikos lenkų ir lotynų kalbomis apstu daugelyje senesnių bibliotekų, o ypač privačiose ir tose viešosiose, kurios pradėjo kurtis visuomeniniais pagrindais amžiaus viduryje. Lietuviškų knygų neprivachuose rinkiniuose itin nedaug. Senesniuose ištaisai vyrauja tikiškiniai XVII—XVIII a. leidiniai, o XIX a. lietuviškų knygų, net ir tikišinių, peržiūrėtose kataloguose labai ir labai reta (tik J. A. Giedraičio „Naujas Testamentas“ ir S. Stanevičiaus išleistos Daukšos Postilės ištraukos). Nuo Prūsų lietuvių kultūrinio gyvenimo Lietuvą ilgus amžius skyrė tikiškinė siena, nepraleidusi protestantiškų knygų į dvasinių institucijų bibliotekas. Todėl Prūsijoje pasirodanti lituanika terandama amžiaus pradžioje Vilniaus universitete ir privačiose bibliotekose.

Taigi, lietuvišką knygą visų pirma skaitė pati liaudis bei tie Lietuvos inteligentai, kurie buvo arba iš tos liaudies kilę, arba nuo jos nenuolę, ir nedaug feodalų klasės žmonių. Bibliotekomis galėjo naudotis tik ta lietuvių liaudies dalis, kuri buvo pasiekusi kiek mokslo ir mokėjo svetimų kalbų, nes lietuviškų viešųjų bibliotekų dar nebuvo. Todėl žmonės iš plačiųjų liaudies sluoksnių, norėdami skaityti, turėjo patys įsigyti lietuviškų knygų, nors jų kainos palyginti buvo aukštos, o prekybos tinklas retas. Žinoma, miestuose knyga buvo daug lengviau pasiekama.

XVII a. knygynų-leidyklų-spaustuvių laikytojai priklausė tam pačiam knygrišių cechui²³⁵. Pardavinėdavo knygas ir knygrišiai²³⁶. XIX a. pirmojoje pusėje Vilniaus knygrišių cechą žymiai išaugo, tačiau kiek jis vertėsi knygų prekyba, tuo tarpu žinių nėra. Taip pat neaišku, koks buvo ryšys tarp knygrišių-amatininkų ir pavienių pirklių — „kromelninkų“, kuriuos mini ano meto literatūra. Vilniaus gatvėse stovėdavo tokie pirkliabukinistai, siūlydami knygu. Reikia manyti, kad ir Kaune jų turėjo būti. Dažnai toks pirklys ne vien vaikydavosi pelno, o pats mylėdamas knygą ir domėdamasis jos turiniu, buvo ir savotiškas švietėjas. Panašūs pirkliabukinistai išveždavo knygas ir po visą kraštą. Ne miesto gyventojai dažniausiai galėdavo iš jų įsigyti knygų mugių metu. Tokių keliaujančių knygų pirklių paveikslą mums paliko J. Chodzka knygelėje „Ponas Jonas iš Svisločės“ ir L. A. Jucevičius „Žemaičių žemės prisiminimuose“²³⁷. Iš tų kromelninkų knygų pirkdavosi valstiečiai, smulkūs ir vidutiniai bajorai. Turtingieji, ypač aristokratai, parsiveždavo knygų iš didžiųjų miestų.

Knygų pakeičiamumui augant, platinando jas ir atskiri žmonės-švietėjai. Klasišką pavyzdį matome S. Daukanto asmenyje. Jis platino savo

²³³ Kopeša A., p. 597.

²³⁴ Žinių apie vienuolynų bibliotekų dydį iš tų metų neturime.

²³⁵ Rodkiewiczówna J. Cech introligatorski w Wilnie. [Vilnius], 1929, p. 6.

²³⁶ Ten pat, p. 9.

²³⁷ Zr. Jucevičius L. A. Raštai, V., 1959, p. 379—381.

paties knygas per pažįstamus, gyvenančius Lietuvoje: J. Pabrėžą, K. Kanapackį, paskui M. Valančių ir kt. M. Valančiui tapus vyskupu, S. Daukantas norėjo, kad knygų platinimo darbe būtų įpareigoti dalyvauti visi vyskupijos kunigai ir kad knygų pardavimas ir knygynėlių valstiečiams steigimas būtų sprendžiamas kaip vienas klausimas. „Labai dėkui,— rašo S. Daukantas M. Valančiui,— kad rūpinaisi pardavinėti mano knygas, bet labai malum signum mūsų kraštui, kad per dvejus metus teisparduota keli šimtai ir kelios dešimtys elementorių, nors bažnyčių yra 160 su viršum; vadinasi, kiekvienai bažnyčiai nupirkta 3 egz. ministrantūros,— tai labai blogai; tai rodo didžiausią kunigų apsilaidimą — nemalonų blogų vaisių ženklą“²³⁸. Be S. Daukanto, lietuviškų knygų platinimu liaudyje rūpinosi L. Ivinskis, M. Valančius, A. Aleknavičius, M. Akelaitis ir kt.

Vadovėliais ir kitomis mokymuisi skirtomis knygomis besimokančius aprūpindavo pačios mokyklos. Jos gaudavo paštu iš universiteto spaustuvininco-knygininko užperkamas knygų siuntas, kurios buvo skiriamos mokyklai, ir vietos visuomenė įsigyti per mokyklas knygų negalėjo. Tačiau mintis paversti mokyklas knygų platinimo taškais buvo kilusi dar 1810 m. universiteto spaustuvininkei ir knygininkei J. Zavadskui, kuris laiške A. K. Cartoryskiui rašė (1810.III.31): „Daugelyje mūsų edukacinės apygardos vietų būtų galima parduoti knygas, bet neįmanoma turėti parduotuvių mažuose miesteliuose, kuriuose gerų pirkėjų nėra ir knygininkas negali išsilaikyti. Tiesa, tokius sandėlius būtų galima geriausiai laikyti prie mokyklų, bet čia reikėtų, kad universitetas tą dalyką patvarkytų arba bent imtų globoti, laikydamas tatai naudinga mokykloms ir visuomenei švietimo ir literatūros augimo požiūriu“²³⁹. Kitame laiške J. Zavadskis pastebi, kad jei pavyktų mokyklose atidaryti knygynėlius, tada nuo 500 egz. tiražo (jis turi galvoje, tur būt, lenkiškas knygas), kuris pakilęs paskutiniu metu ligi 1000—1500 egz., jis galėsias pasiekti 3000²⁴⁰ egz. Tas sūmanymas nebuvo įvykdytas — matyt, mokyklos nenorėjo papildomų pareigų. 1821 m. M. Chlevinskis rašė mokyklų direktoriui J. Budzilavičiui, siūlydamas, kad prie Kražių ir Raseinių mokyklų universiteto spaustuvininikas siųstų parduoti papapinių mokyklų vadovėlius, tuo būdu palengvėtų papapinių mokyklų aprūpinimas mokslo priemonėmis²⁴¹. Matyt, šis klausimas nebuvo sprendžiamas organizuotai, ir papapinių mokyklų mokinių tėvai pirkdavo savo vaikams knygų iš keliaujančių pirklių.

Lietuvos visuomenei visą laiką trūko knygynų mažesniuose miesteliuose. Kada 1862 m. švietimo ministerija iškėlė klausimą, ar leisti steigti vienai Peterburgo prekybinei bendrovei knygynus prie Vilniaus mokyklų apygardos vidurinių mokyklų, Vilniaus ir Kauno gimnazijos atsakė neigiamai²⁴², o mažesnių miestelių mokyklų direktoriai pritarė, prašydami nesiriboti vadovėliais ir vien rusiškėmis knygomis²⁴³, o leisti naudotis tais knygynais ir šiaip pirkėjams, išrašant jiems pageidaujamų knygų²⁴⁴. Bet šis projektas, atrodo, nebuvo įgyvendintas.

Nepaisant sunkių knygos kelių XIX a. pirmojoje pusėje, ji vis plačiau sklido lietuvių liaudyje, pasiekdama jau tada nemažų tiražų.

Mokyklų mokslinio tyrimo
institutas

Įteikta
1964 m. lapkričio mėn.

²³⁸ Janulaitis A. Daukanto laišakai.—„Mūsų senovė“, t. I, p. 788.

²³⁹ Materjały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. I, p. 42—43.

²⁴⁰ Ten pat, p. 45.

²⁴¹ CVIA, f. 567, ap. 2, b. 1073, l. 609.

²⁴² Ten pat, ap. 4, b. 863, l. 6, 8.

²⁴³ Ten pat, l. 4, Panevėžio mokyklos direktoriaus raštas.

²⁴⁴ Ten pat, l. 13, Svencionių gimnazijos direktoriaus raštas.

Резюме

Статья является главой работы о просвещении в Литве в первой половине XIX в. В ней ставятся задачи дать представление о сети библиотек того времени в Литве, о их фондах, развитии и характере, а главное, проследить, по возможности, насколько широко проникала книга в народные массы. Материал, использованный в статье, собран в Центральном государственном историческом архиве Лит. ССР, в Каунасском филиале Центрального государственного архива и в Центральном Государственном историческом архиве СССР в Ленинграде, в Отделе рукописей Научной библиотеки Вильнюсского госуниверситета и взят из некоторых печатных источников. В статье избегается, по возможности, повторения более известных фактов, поэтому о самой крупной и важной в Литве библиотеке университета только упоминается.

Библиотеки рассматриваются по типам, в первую очередь, закрытые и полупубличные,— в числе этих библиотек главное внимание уделяется школьным библиотекам,— затем публичным и личным.

При рассмотрении периода до 1831 г. на анализе фонда библиотеки Кражяйской гимназии и некоторых других школ констатируется, что в начале XIX в. при преобладании книг религиозного содержания школьные библиотеки имели довольно обширный комплект античной художественной литературы; из философских книг, кроме работ Аристотеля, Фомы Аквинского и их комментариев, встречаются произведения Декарта, Кампанеллы, Коменьюса и других философов; в отделах политической и исторической книги имеются многие работы историков Речи Посполитой, постановления сеймов и другие произведения, непосредственно отражающие общественно-политическую жизнь страны. В начале XIX в. в этих фондах, охватывавших книги начиная с XV в. (Кражяйские инкунабулы), еще слабо была представлена научная мысль Европы второй половины XVIII в.

В первой четверти века библиотеки тщательно пополнялись книгами, отражавшими последние достижения в области естественных наук (работы Кювье, Лагранжа, Лапласа и др.), просветительной общественной мысли (Монтень, Вольтер, Руссо и др.), и почти всеми литературными новинками, издаваемыми в Вильнюсе самим университетом. Быстрее всего росли библиотеки академических школ, а гораздо медленнее,— библиотеки при монастырях.

После закрытия Вильнюсского университета в период Николаевской реакции были пересмотрены все фонды школьных библиотек, из них было изъято всё, что могло оказаться опасным для царских властей, прекратилось комплектование книг, изданных в Западной Европе. Тем не менее фонды школьных библиотек росли: они быстро пополнялись произведениями русских писателей, которых до XIX в. в библиотеках Литвы совсем не было, а в первой четверти XIX в. тоже было мало; с большим отбором в библиотечные фонды школ включались некоторые книги из закрытых монастырских и конфискованных частных библиотек, принадлежавших участникам восстания 1831 года. Школьные власти, за исключением редких директоров школ, избегали комплектования всех местных изданий, касающихся прошлого и настоящего Литвы. Несмотря на строгую цензуру и реакционную политику

царизма, секуляризация фондов школьных библиотек, начавшаяся в начале века, продолжалась.

Первой публичной библиотекой явилась библиотека университета, открытая для пользования не только учащихся, но и горожан. (В статье подробного анализа ее фондов не дается.) С давних времен при типографиях существовали книжные магазины. Некоторые из них в первой половине XIX в. напоминали клубы, другие же обслуживали читателей, выполняя функции библиотек. В 1835 г. в Вильнюсе действовало 10 типографий, 6 книжных магазинов и 2 читальни. В середине XIX в. появляются публичные библиотеки при книжных магазинах и в меньших городах Литвы; создаются также библиотеки на общественных началах для дворян и горожан. В Вильнюсе и Каунасе царскими властями открывается по одной библиотеке. Все эти публичные библиотеки, кроме университетской и библиотек при медицинском и археологическом обществах, были небольшие.

Сеть личных библиотек в Литве в это время была довольно густой: в одном Расейняйском уезде после восстания 1863 г. было конфисковано 16 личных, дворянских библиотек. Некоторые из них являлись довольно крупными (библиотека Гинтилы насчитывала 20 000 томов). Ценность фондов личных библиотек неодинаковая. В некоторых из них была собрана богатая литуанистика (Ю. Плиотерис, С. Даукантас, Ю. Прекерис и др.). Отдельные личные библиотеки были положены в основу публичных библиотек. Так, например, на основе личной библиотеки Е. Тышкевича была создана Вильнюсская Публичная библиотека, библиотека Паулаускиса легла в основу Шяуляйской (Шавельской) публичной библиотеки и т. п.

В первой половине XIX в. библиотек для народных масс, кроме школьных, в Литве не существовало. При комплектовании фондов имелись в виду только читатели из высших слоев общества. С. Даукантасом была выдвинута мысль о создании массовых библиотек для народа, но для этой цели не нашлось средств. А библиотеки феодальных институций не проявляли никакого интереса к интеллектуальному развитию народных масс; поэтому книги на литовском языке комплектовались слабо. Только отдельные лица, непосредственно связанные с народом, имели богатые коллекции литовских книг.

Таким образом, в первой половине XIX в. библиотеки не являлись очагами распространения книги среди народных масс. Народ пользовался книгами, главным образом приобретая их сам. Но о растущей потребности в литовской книге в этот период говорят тиражи изданий, достигавшие в некоторых случаях 8000—10 000 экземпляров.
